

'שרה רבנו': מנהיגותו הדתית-נשית של רבי קלונימוס קלמיש שפירא בגטו ורשה

מבוא ביוגרפי

באחד בדצמבר 1950 חשפו עובדי בניין בוורשה שני מיכלי חלב מאלומיניום, באתר חפירות ברחוב נובוליפקי 68. בדומה לפתק שנמצא בבקבוק מעולם שחרב ואיננו, כך כדי חלב אלה הכילו אוצר בלום של מסמכים לא ידועים מ'ארכיון עונג שבת' החשאי, שתיעד את חייהם, מותם והרצחם של יהודי ורשה בשנות השואה.¹ 9,829 המסמכים שבשני כדי החלב נשמרו היטב למרות שעברו כמעט שמונה שנים מיום שהטמינו אותם (פברואר 1943). כתבי היד של הרב שפירא, האדמו"ר מפיאסצנה, היו בין המסמכים הללו.² ר' קלונימוס קלמן שפירא,³ נולד בבוקר שבת, פרשת פנחס, י"ד בתמוז תרמ"ט,

* מאמר זה הוא הרחבה של מאמרי 'Sarah Our Rebbe: R. Shapira's Feminine Spiritual Leadership in The Warsaw Ghetto', *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 38 (2021), pp. 7-24. מחקר זה (מס' 2453/20) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. תודתי לרשות המחקר של מכללת הרצוג.

1. ישראל גוטמן, יוסף קרמיש וישראל שחם (עורכים), עמנואל רינגלבלום: כתבים מימי המלחמה, ירושלים תשנ"ג; שמואל ד' קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג-שבת - הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה, תרגמה עדי מרקוזה-הס, ירושלים תשע"ד.
2. ראו בהקדמה לספר, Don Seeman, Daniel Reiser and Ariel Evan Mayse (eds.), *Hasidism, Suffering and Renewal: The Pre-war and Holocaust Legacy of R. Kalonymus Kalman Shapira*, Albany N.Y 2021.
3. ראו עליו פרטים ביוגרפיים בהרחבה: אהרון סורסקי, 'הגה"ק ר' קלונימוס קלמיש שפירא זצוק"ל הי"ד', נדפס בסוף הספר *אש קודש*, ירושלים תש"ך; מנדל פייקאז', התעודה החסידית הספרותית האחרונה על אדמת פולין: דברי הרבי מפיאסצנה בגיטו וארשא, ירושלים תשל"ט, עמ' 8-14; לגבי פרטים ביוגרפיים של האדמו"ר בדגש על זמן השואה בהסתמכות על עדויות וחומרים ארכיוניים, ראו: אסתר פרבשטיין, בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ב, עמ' 429-435; עוד ראו: יצחק הרשקוביץ, 'ר' קלונימוס קלמיש שפירא הי"ד, האדמו"ר מפיאסצנה: הגות השואה מול הגות טרום השואה, המשך או תמורה?', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 17-18; צבי לשם, 'בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצנה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ז, עמ' 1-5; רון וקס, *להבת אש קודש: שערים לתורתו של האדמו"ר מפיאסצנה*, אלון שבות תש"ע, עמ' 21-33; דניאל רייזר, רבי קלונימוס קלמיש שפירא: דרשות משנות הזעם, ח"א, ירושלים תשע"ז, עמ' 13-24; Nehemia Polen, *The Holy Fire: The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw*

13 ביולי 1889, 'לאביו ר' אלימלך שפירא, האדמו"ר מגרודזיסק (1824-1892), שהיה בעת לידת בנו בן שישים וארבע, ולאִימו חנה ברכה שטרנפלד (1862-1939), בתו של האדמו"ר ר' חיים שמואל מחנצ'ין.⁵ לפני הגיעו לגיל שלוש שנים נפטר עליו אביו, ובגיל חמש עשרה הוא נלקח תחת חסותו של נכד אביו (!) מנשואיו הראשונים - ר' ירחמיאל משה הופשטיין, האדמו"ר מקוז'ניץ (1860-1909). בהיות הנער קלונימוס כבן שש עשרה, הפך האדמו"ר מקוז'ניץ גם לחותנו לאחר שהשיא לו את בתו רחל חיה מרים.⁶

ב־1913 בגיל עשרים וארבע מונה לרבה של העיירה פיאסצנה (בפולנית Piaseczno וביידיש פיאָסעצנע) הסמוכה לוורשה.⁷ ב־1917 לאחר מלחמת העולם הראשונה עבר לוורשה והמשיך לבקר תקופות קצרות בפיאסצנה. ב־1923 הקים בוורשה את ישיבת 'דעת משה' על שם חותנו ר' ירחמיאל משה, שהייתה הישיבה החסידית הגדולה ביותר בוורשה ומנתה בשנות השלושים כשלוש מאות תלמידים.⁸

Ghetto, Northvale, New Jersey 1994, pp. 1-14; David Biale, et al., *Hasidism: A New History*, Princeton 2018, pp. 614-616, 660-662; Marta Dudzik-Rudkowska, *Pisma Rabina Kalonimusa Szapiro*, Warszawa 2017, pp. ix-xxx בירן, "עיקר המחנך של האדם הוא האדם עצמו": חייו ופועלו של רבי קלונימוס קלמן שפירא והשפעתם על הגותו, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תש"פ, עמ' 7-58.

4. התיארוך (בהמרה מהתאריך היוליאני ללוח הגרגוריאני) נעשה על פי רישומי לידתו הנמצאים בארכיון הפולני הלאומי, סניף גרודזיסק-מזובייצקי, ספר לידות יהודים שנת 1889, רישום לידה מספר 53. תודתי נתונה למתן שפי, ראש המחלקה הגנאלוגית במכון היהודי ההיסטורי בוורשה, שאיתר ותרגם בעבורי את מסמכי הלידה של הרב שפירא ומשפחתו. לפי המסורת של משפחת שפירא, תאריך הולדתו ב־י"ט באייר תרמ"ט, 20 במאי 1889.

5. נישואי האדמו"ר מגרודזיסק והרבנית חנה ברכה היו זיווג שני עבור שניהם, וכך לאדמו"ר מפיאסצנה היו הרבה אחים ואחיות משני הצדדים, בהפרשי גיל גדולים.

6. יוצא אפוא כי אביו של האדמו"ר מפיאסצנה, רבי אלימלך שפירא האדמו"ר מגרודזיסק, הוא גם סבא רבה של אשתו רחל חיה מרים.

7. ק"מ דרומית לוורשה.

8. שמעון הוברבנד מונה בישיבת 'דעת משה' 300 תלמידים ערב מלחמת העולם השנייה, ראו הנ"ל, קידוש השם: כתבים מימי השואה מתוך הגנזים של ארכיון רינגלבלום בגיטו וארשה, בעריכת נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, הוצאת זכור, תל אביב תשכ"ט, עמ' 77. וכן ראו כי כבר בראשית שנות השלושים היו בישיבה זו יותר משלוש מאות תלמידים: 'אקציע אין אמעריקא לטובת דעם פיאָסעטשנער רבינ'ס ישיבה "דעת משה" אין וואַרשא, אונזער אקספרעס, 11 בינואר 1932, עמ' 7: 'איבער 300 תלמידים פון גאנץ פוילען. וראו מסמך רשמי של הישיבה שמעיד על מספר תלמידים זה בתוספת העובדה שהתלמידים היו בני 10-25 שנים: רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 337.

לייב ביין, עיתונאי, עסקן ה'מזרחי' ותלמידו של האדמו"ר, ציין כי האדמו"ר למד בצעירותו לנגן בכינור,⁹ בדומה לחתנו האדמו"ר מקו'ניץ,¹⁰ הלחין 'ניגונים' ונהג לנגנם בכינורו במוצאי שבתות.¹¹ בנוסף, למד להיות מוהל,¹² ושימש במקצוע זה בהתנדבות לכול דורש במסגרת ארגון מוהלים מתנדבים,¹³ ואף מל תינוקות בגטו ורשה, למרות הסכנה הכרוכה בדבר.¹⁴ עדויות רבות מעידות כי רכש ידע רפואי רב וכי חסידיו ומבקשי לקחו התייעצו עמו בעניינים רפואיים, והוא אף הפנה לרופאים מומחים, כאשר נצרך הדבר.¹⁵ אכן, האדמו"ר היה מעורב ורגיל בהוויות העולם,¹⁶ וכאוטודיקט מוכשר רכש לעצמו ידע רפואי מרשים. במכתב שכתב לתלמידו אלימלך בן פורת שעלה לארץ ישראל, ממליץ הוא לתלמידו טיפול תרופתי המורה על ידע רפואי: 'צריך אתה להזהר בשמירת בריא[ו]תך, וגם לקחת תרופות שמכילות בתוכן פֶּאָספֶּאָר. איני יודע את שמן של התרופות כגון בארץ ישראל כי דברים שלמים הם ובכל ארץ ישנם אחרים, תשאל לרופא ויגיד לך, וד' יחזקך, גם נכון לעשות זריקות (פאדסקורניס) מן "ארשעניק" או "סטריכנין" כפי פקודת הרופא [...]. ותזכה לשבת יחד עם בני עוסקים בתורת ד'".¹⁷

9. ליב ביין, מפנקסו של עתונאי חסיד, תרגם מרדכי סליפוי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 30.
10. לגבי נגינתו של האדמו"ר מקו'ניץ ר' ירחמיאל משה בכינור ובאבוב, ראו את עדותה של בתו - מלכה שפירא, מדין לרחמים: ספורים מחצרות האדמו"רים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 29-30, 143. סביר להניח שהאדמו"ר מפיאסצנה, שגדל בביתו של האדמו"ר ר' ירחמיאל משה מקו'ניץ, ראהו מנגן בכינור במוצאי שבתות, ושמא למד ממנו את תורת הנגינה.
11. ביין, מפנקסו של עתונאי חסיד, עמ' 31. על ניגון שהלחין לפסוק 'הורני ה' דרכך' ראו ר' קלונימוס קלימיש שפירא, דרך המלך, ירושלים תשנ"ה, עמ' תנ-תנא. ניגון זה שוחזר על ידי צבי לשם והועלה למרשתת https://www.youtube.com/watch?v=z0DCpYHaoxE&ab_channel=starjsr. עוד ראו ושמעו הקלטה אתנוגרפית 'ניגוני פיאסצנע מפי חיים יהושע קנר' בספריה הלאומית בירושלים, קלטת מספר Y10442.
12. ביין, שם, עמ' 30.
13. ראו דער מאַמענט, מאי 27, 1927: 'געזעלשאַפט פון מוהלים בעשלאַסען נישט צו נעהמען פאַר דער טרחה קיין געלט'.
14. אברהם הנדל, 'הנתיב האחרון של גדולי התורה בגטו וורשה', בית יעקב, 47 (ניסן תשכ"ג), עמ' 8; הנ"ל, 'בזכות ברית מילה', מרדכי אליאב (עורך), אני מאמין: עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה, ירושלים תש"ן, עמ' 33-34.
15. ראו ביין, מפנקסו של עתונאי חסיד, עמ' 31-32; וקס, להבת אש קודש, עמ' 24; Polen, Holy Fire, p. 160 note 17; ל' פיינגולד, 'האדמור מפיאסצנא', בתוך זכרון קודש לבעל אש קודש, עמ' 67-68.
16. ביין, שם. כך גם העיד לפניי בשנת 2011 מכירו של האדמו"ר יעקב קורמן שנפטר זמן קצר לאחר הריאיון, בגיל 98.
17. מכתב לתלמידו אלימלך בן פורת (ללא ציון תאריך), זכרון קודש לבעל אש קודש, מדור אגרות קודש, עמ' 7, בשינויים קלים שלי על פי כתב היד. ארשעניק (Arsenic) הוא יסוד

האדמו"ר היה חבר באגודת ישראל ויצא בקול קורא יחד עם רבני פולין להצטרפות לתנועה זו שכוונה בפולין 'אגודת שלומי אמוני ישראל'.¹⁸ עם זאת, השתייך לקו הארץ-ישראלי של אגודת ישראל ותמך ביסוד המושבה החרדית בני ברק בשנת 1924 על ידי קבוצת חסידים מוורשה מחברת 'בית ונחלה'. בצאתם של שלושים חסידים בראשותו של יצחק גרשטנקורן, מוורשה לבני ברק, התקיים טקס סיום כתיבת ספר תורה בהשתתפותו של האדמו"ר מפיאסצנה, כמתנה עבור חלוצי בני ברק, ובסיום הטקס נמסר הספר לעולים, יחד עם עוד תשמישי קדושה שנתרמו עבור המושבה החרדית.¹⁹ בהשפעת אחיו רבי ישעיה שפירא, 'האדמו"ר החלוץ', שהיה חבר בתנועה 'המזרחי' וממייסדי 'הפועל המזרחי', קנה אדמות בכפר עטה (=אתא),²⁰ ולא היה מוכן למכור אותן בשל קשיים כלכליים ובפיו דברי שבח וגדולה על ארץ ישראל.²¹

רעיל ממשפחת המתכות למחצה שסימלו הכימי As ולפני גילוי הפניצילין השתמשו בו במינון נמוך כתרופה למחלות שונות. עוד על ידע רפואי של האדמו"ר ראו שם, עמ' 5, במכתב לאליםלך בן פורת מתאריך 'יום ה' בלק תרפ"ז' (7 ביולי 1927).
18. הדרר, גיליון ו-ז, צוריק, אדר-ניסן תר"פ, עמ' 1-3 (חתימת האדמו"ר מפיאסצנה בעמ' 3). הופיע שוב בקובץ הסתדרותי של אגודת ישראל: התרע"ב-התרפ"ג, הוצאת לשכת המרכז של אגודת ישראל העולמית, וינה תרפ"ג, עמ' 24-32 (האדמו"ר חתום בעמ' 29).
19. 'דאס לעבן אין ווארשא: אנ'אינטערעסאנטער סיום-הספר פֿאַר דער קאַלאָניע "בני ברק" אין פֿאַלעסטינאַ, דער מאָמענט, 21 בינואר 1925 עמ' 7. קבוצת 'בית ונחלה' נוסדה על ידי יצחק גרשטנקורן (1891-1961) ונתמכה בידי האדמו"ר מגור ר' אברהם מרדכי אלתר, ראש אגודת ישראל. ראו עוד את עדותו של גרשטנקורן על כך שהאדמו"ר מפיאסצנה תמך בו בשעת משבר ואסר עליו למשוך את ידו מהקמת חברת 'בית ונחלה', זכרון קודש לבעל אש קודש, עמ' 75-76.

20. רישום אדמותיו מופיע בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, קטלוג מספר s6/501-6t. תודתי לשלום (מתן) שלום שהביא פריט זה לידיעתי. על קשריו של האדמו"ר לכפר אתא, על חסידיו שם ועל השפעתו שם ראו: ר' בנימין מנדלזון (רבה של כפר אתא בין השנים 1934-1952), קונטרס אגרות הר"ב: בחכמה ויראה ודעת תורה, קוממיות תשמ"ג, עמ' כ-כא; הנ"ל, אגרות הר"ב: אגרות ומאמרים, קוממיות תשנ"ג, עמ' קסה. ראו גם כי האדמו"ר ביקש מחסידיו בכפר אתא להתפלל לשלום אשתו כאשר חלתה אנושות בשנת 1937, זכרון קודש לבעל אש קודש, מדור אגרות קודש, עמ' 10. וראו עוד את מכתבו לחסידיו בכפר אתא משנת תרצ"ח, בתוך דרך המלך, עמ' תמז, בו הוא מבקש: 'נא להודיעני בפרטות מצב אנ"ש [אנשי שלומנו], גם לשלוח צעטיל עם שמות אמותיהם של המתפללים בהשטיבל'.
21. זכרון קודש לבעל אש קודש, מדור אגרות קודש, עמ' 15-20. על חייו ופועלו של ר' ישעיהו שפירא ראו: שבתי דון יחיא, אדמו"ר חלוץ: עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, תל אביב תשכ"א; יצחק ש' רקנטי (עורך), ועלינו המלאכה לגמור: מאמריו וסיפוריו של ר' ישעיהו שפירא, האדמו"ר החלוץ, בתוספת פרקים מתולדות חייו, בית אל תשנ"ב.

חסידות פיאסצנה מצטיירת, על פי כתבות עיתונות בנות הזמן, כחסידות למדנית 'אינטליגנטית ומודרנית',²² המתאפיינת בפלורליזם ודמוקרטיה.²³ עוד מופיע כי יש בה סדר מופתי, אהבה לטקסיות בה-בעת עם משיכה לפשטות; שמחה, שלוה ונחת ללא יראת חטא משתקת, שאפיינה חסידויות אחרות בנות העת.²⁴ על האדמו"ר עצמו נאמר פעמים רבות כי הוא מפורסם בעל שם-דבר ואף המילה 'פופולרי' חוזרת רבות.²⁵ על אף שתמך ב'אגודה' נראה שהתנהל באופן על-פוליטי ועל-מגזרי, דבר המתבטא הן בתלמידים שונים ומגוונים שרכש לו עם השנים והן בקשריו הטובים עם אחיו ר' ישעיהו וחברי 'מזרחי' אחרים. תלמידו המובהק אלימלך בן פורת למד בישיבתו של הרב קוק בירושלים ובאגרת שכתב לו האדמו"ר מפיאסצנה בשלהי 1926, התעניין בסדרי הישיבה וברב קוק: 'כתוב לי איזה מסכת תקבל אי'ה [אם ירצה ה'] בסיום הש"ס ואם נכנסת להישיבה, ואיך המנהגים שם וכן סדר הל[י]מוד, ואם תראה את הרב קוק לפעמים. ד' עמך, ידידך קאלמיש'.²⁶

במשך חייו, האדמו"ר פרסם ספר אחד, חובת התלמידים שיצא לאור בוורשה בשנת תרצ"ב (1932). לספר נוספו: מאמר חינוכי בפתיחתו בשם 'שיח עם המלמדים ואבות הבנים' ובנספחו שלשה מאמרים ('איך להגות בספרי חסידות'; 'תורה תפילה ושירה לד'; 'קצת מעניני שבת קודש'). בנוסף, הוציא חוברת בשם 'בני מחשבה טובה' שהוקלדה במכונת כתיבה, שוכפלה במספר גיליונות בודדים וחולקה לתלמידיו הנבחרים.²⁷ שאר

22. א' לער, 'גרויסע רבי'שע חתונה אין ווארשא: פיאסעטשנע האט זיך מתחתן געווען מיט זאווערשטשע', *אוינזער אקספרעס*, 4 בפברואר 1937, עמ' 7.

23. א' לערמאן, 'ראש השנה ביים פיאסעטשנער רבי'ן, *אוינזער אקספרעס*, 16 בספטמבר 1931, עמ' 5. בכתבה זו מנגיד המחבר בין חסידות גור לפיאסצנה ומתאר את האחרונה כפלורליסטית ודמוקרטית. על הפלורליזם החסידי של האדמו"ר מפיאסצנה ראו: דניאל רייזר, 'לעוף כמלאכי מעלה: טכניקות "הקמיה" או "חלום בהקיץ" במיסטיקה החסידית, במחצית הראשונה של המאה העשרים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א, עמ' 167.

24. שם.

25. 'געשטארבען אין ווארשא די פיאסעטשנער רבי'צין, *אוינזער אקספרעס*, 20 ביוני 1937, עמ' 3: 'נעכטען איז געשטארבען אין ווארשא די פיאסעטשנער רבי'צין, די פרוי פונם בעריהמעטען שטארק פאפולערען רבי'ן, וועלכער וואוינט אויף דזיעלנא 5' [ובתרגום: 'אתמול נפטרה בוורשה הרבנית מפיאסצנה, אשתו של הרבי המפורסם והפופולרי ביותר, אשר גר ברחוב דזילנה 5']; וראו עוד לער, 'גרויסע רבי'שע חתונה אין ווארשא'.

26. ראו: יחיאל גולדהבר וחנניה דוב לייכטאג (עורכים), ספר גנזי יהודה: אוסף גנזים מגדולי הדורות במאות שנים האחרונות, ניו-יורק תשע"ג, עמ' 278-279.

27. עותק אחד ניתן לר' אליהו המר שעלה ארצה בתרצ"ה (1935). עותק זה, המוחזק כיום בידו בנו ר' אברהם בבני ברק, שימש הבסיס להדפסתו כספר החל משנת תשל"ג (1973). עותק

ספריו 'הכשרת האברכים', 'מבוא השערים', 'יומנו האישי' 'צו וזירוף' והדרשות שדרש בזמן השואה, התגלו בדצמבר 1950 בכדי החלב שהטמינו חברי הארכיון המחתרתי 'עונג שבת' בראשותו של עמנואל רינגלבלום, ויצאו לאור משנת תש"ך (1960) והלאה. כמו כן, אוסף חלק מדרשותיו של האדמו"ר על פרשות השבוע ועל המועדים אשר ניתנו בשנים תרפ"ה-תרצ"ח (1925-1938) יצא לאור בשם 'דרך המלך'.²⁸

דרשותיו וכתביו של האדמו"ר מפיאסצנה מעידים כמאה עדים על תלמיד חכם, חריף ומקורי בעל יכולת חידוש בכל מכמני התורה: תורה שבכתב ותורה שבעל פה, בפרד"ס התורה מספרות הזוהר דרך כתבי האר"י ועד לספרות החסידות לדורותיה. העיסוק הברור והבולט בספרות הקבלה לא היה אצלו עניין ליחידים אלא מושא להפצה,²⁹ והיה נתון לביקורת על שעסק עם שומעי לקחו בתורת הסוד, בניגוד למאפיין הראשי של חסידות פולין לבית פשיסחא שנמנעו מלעסוק בספרות הקבלה ברבים.³⁰

נוסף נמצא בספרית חב"ד, ניו יורק, כתב יד מספר 1192/27. נראה כי 'בני מחשבה טובה' נכתב לכל המאוחר בשנת תרפ"ז (1927), ראו רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 41.

28. במהדורתו העדכנית ביותר משנת תשע"א מונה 'דרך המלך' 43 דרשות לפרשיות השבוע, 68 דרשות למועדי השנה ועוד 15 מאמרים, שיחות ומכתבים. חלקים נבחרים מספר זה תורגמו לצרפתית ולאיטלקית: Catherine Chaliel, *Kalonymus Shapiro: rabbin au Ghetto de Varsovie 1889-1943*, Paris 2011, pp. 97-115; Catherine Chaliel, *Kalonymus Shapiro Rabbino nel ghetto di Varsavia*, trans. Vanna Lucattini-Vogelmann, Firenze 2013, pp. 81-96.

דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 42-45.

29. דאניל רייזר, "To Rend the Entire Veil": Prophecy in the Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira of Piaszeczna and its Renewal in the Twentieth Century', *Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas and Experience* 34, 3 (2014), pp. 334-352.

30. על הסתייגות מלימוד הקבלה בבית פשיסחא וענפיה בעיקר חסידות קוצק (שממנה יצאו חסידות גור ואלכסנדר שהיו בראשית המאה העשרים בפולין את החסידות הגדולות ביותר), ראו: אברהם יהושע השל, קוצק: במאבק למען חיי אמת, תרגמו דניאל רייזר ואיתיאל בארי, ירושלים תשע"ה, עמ' 49-60. על הניגוד בין חסידות פיאסצנה לבין חסידות גור, הגדולה והמובילה בפולין ראו לערמאן, ראש השנה ביים פיאסצנער רבי'ן. עוד ראו כי האדמו"ר מפיאסצנה עצמו עמד על ההבחנה ביניהם בכך שעסק בהפצת תורת הסוד בניגוד לחסידות קוצק, באיגרת שכתב לתלמידו אלימלך בן פורת ב'יום ג' לסדר וישב תרפ"ז' (יז בכסלו; 23 בנובמבר 1926), בתוך ספר גנוזי יהודה, עמ' 272-279: 'ר' שמואל יענקיל נ"י מפראגה, שאלני למה אני מדבר עם האברכים ובפרט בשב"ק [בשבת קודש] אחר השלחן - מדברים גבוהים, ולפי שהוא התרגל מקצק (כן אמר לי) טוב להם רק חוקות וגזרות, "כן עשה" "כך תלמד" וכו' וכו'. עוד ראו על מתחים בינו לבין האדמו"ר מראדזין (לבית פשיסחא), זכרון קודש לבעל אש קודש, מדור אגרות קודש, עמ' 21.

עוד בימי חייו של האדמו"ר מפיאסצנה, בעקבות פרסום ספרו חובת התלמידים - זוהתה ייחודה של משנתו החינוכית. הלל צייטלין כינה אותו בביקורת שכתב על ספר זה - 'אדמו"ר - אמן פדגוג'³¹, וכתב כי 'דבר גדול אחד חידש מחברנו בלימוד החסידות האמורה. כי הוא הכניס בה סדר ומתודה ופתח אליה מבוא מן הפסיכולוגיה ומן הפדגוגיה העיונית והמעשית'.³² תובנות פסיכולוגיות ופדגוגיות עם קשב למציאות המודרנית והתאמת דרכי החינוך למצבים משתנים, הפכו את האדמו"ר לאישיות ייחודית שהקדימה את זמנה בעולם החסידי. האדמו"ר עמד על שינויי הלכי הרוח בתקופתו וטען כי שינויים אלו מחייבים גם שינוי באופני החינוך: 'בדורות הקודמים לנו, כל חינוך שהוא היה מועיל [...] ולא כן עתה'.³³ מעתה תפקיד המורה אינו העברת אינפורמציה אלא גילוי הפוטנציאל שבילד: 'לגדל ולפתח את טבעו והכשרתו של הילד שנמצאת בו [...] בהעלם [...] ולגלותה'.³⁴ לפיו, אין כבר תועלת בהענשה ובציוויים: 'מלפנים - כל מדריך ואב היה יכול לחנך [...] ורק מרגיל ומצווה [...]'. אביו ומלמדו המיסרהו אף מלקהו - הצדיק, והוא הפושע. [...] לא כן עתה [...] לא בציווי בלבד רק [=אלא] בחינוך, וחינוך על פי דרכו של כל אחד ואחד'.³⁵

בתקופת מלחמת העולם השנייה שהה האדמו"ר בביתו ברחוב דז'לנה 5 (Dzielna). ביום הכיפורים תש"א, 12 באוקטובר 1940 הודיעו הגרמנים כי על היהודים לעבור לתחום מסוים של העיר ורשה שכונה על ידם 'הרובע היהודי', וב-16 בנובמבר נסגר הגטו. ביתו של האדמו"ר היה בתחום זה ולכן לא היה צריך לעזוב ולעקור

31. הלל צייטלין, 'אדמו"ר: אמן פדגוג', בתוך הנ"ל, ספרן של יחידים, ירושלים תש"מ, עמ' 244-241.

32. שם, עמ' 241.

33. חובת התלמידים, ורשה תרצ"ב, ה' ע"א.

34. שם, ג' ע"א.

35. שם, ו' ע"א. על הגותו החינוכית הייחודית ראו: אהרן ירחי, 'האדמו"ר המחנך', סיני קטז (תשנ"ה), עמ' פא-פה; סלומון אלמקיאס-זיגל, 'משנתו הדתית והחינוכית של האדמו"ר קלונימוס קלמן (האדמו"ר מפיאסצנה)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה החופשית ברלין, 2002; וקס, להבת אש קודש, עמ' 243-267; מוריה הרמן, 'היחס לבני הנוער בחסידות בין מלחמות העולם: החידושים ההגותיים והמעשיים בחסידות פולין ביחס לבני הנוער כתגובה לעזיבת הדת 1914-1939', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה; ערן דאום, 'השקפת עולמו החינוכית-חסידית של האדמו"ר מפיאסצנה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים תשע"ז; R. Jon Kelsen, 'Entrance to The Gates: R. Kalonymous Kalman Shapiro's Mevo Hashearim and Educational Philosophy', PhD dissertation, New York University, 2019. השוואה בין תפיסותיו החינוכיות של האדמו"ר ויישומן לבין הגותו החינוכית והפרקטית של יאנוש קורצ'ק (הַנְּרִיק גולדשמיט) ראו רייזר, לעוף כמלאכי מעלה, עמ' 273-276.

ממקומו. שם, כנראה, נשא דרשותיו והעלן על הכתב, החל מראשית שנת ת"ש, עת פלישת הגרמנים לפולין ובשעת המצור על העיר ורשה ועד לחודש אב תש"ב, זמן 'האקציה הגדולה'.³⁶ תלמידיו מספרים כי היו לו מספר הזדמנויות לצאת מהגטו, ואולם הוא סירב 'בהצהירו כי לא על הדעת שיציל את נפשו וישאיר את אחיו לאנחות'.³⁷ כתבה עיתונאית משנת 1940 דיווחה כי ארגון הג'וינט האמריקאי רצה להנפיק לאדמו"ר אשרת יציאה מפולין ואולם הוא סירב באמרו: 'לא אפקיר את חסידי בזמן כה קשה'.³⁸ לאחר מרד גטו ורשה, באפריל 1943, גורש האדמו"ר עם היהודים שנותרו בחיים למחנה הריכוז טרווניקי, ליד לובלין. האדמו"ר נרצח כנראה ב'ה' בחשוון תש"ד (3 בנובמבר 1943), יחד עם שאר יהודי המחנה, במסגרת מבצע *Erntefest* שערך האס אס.³⁹

רחל חיה מרים

אשת האדמו"ר, רחל חיה מרים, הייתה מלומדת בפני עצמה ולקחה חלק פעיל בכתיבת ספריו של בעלה.⁴⁰ היא קראה את טיוטות ספריו והעירה עליהן הערות והארות שחייבו את האדמו"ר להתייחסות, לערוך שינויים, תוספות ותיקונים. ואכן האדמו"ר מזכירה בהערה לספרו מבוא השערים: 'זוגתי הרבנית הצדיקת מרת רחל חיה מרים [...] קראה אותה [=את מבוא השערים] כמו שקראה כמה מיתר כתבי, והעירה אותי לבאר בזה איזה דברים, ובפרט זאת שלפי דברינו בזה הבחירה הארת עצמותו ית' שרק לישראל היא, והלא לפי הנראה גם לעכו"ם יש בחירה'.⁴¹ לא נתייחס לתוכן ההערה של רחל חיה מרים אלא לעצם העובדה שלאור הערה

36. דרשתו הראשונה, דרשת ראש השנה ת"ש (14 בספטמבר 1939) נשאה לאחר פלישת הגרמנים לפולין ובזמן הפצצת ורשה (אשר נכנעה לגרמנים ב-27 בספטמבר), ודרשתו האחרונה, דרשת שבת חזון נישאה ב'ד' אב תש"ב (18 ביולי 1942), ארבעה ימים לפני ראשית שילוחי ההשמדה מן הגטו, שהחלו בערב תשעה באב תש"ב (22 ביולי 1942).

37. ביין, מפנקסו של עתונאי חסיד, עמ' 34. וראו שם, עמ' 33, את עדותו של ביין, שיצא מוורשה ונמלט לרוסיה ולבסוף ליפן, כי הוא עצמו ביקש מהאדמו"ר לצאת עימו מוורשה, ואולם נתקל בסירוב.

38. פֶּאָרווערטס, ניו יורק, 30 במרץ, 1940, מתוך 7, Polen, Holy Fire, p. 7.

39. ראו סקירה על כך אצל לשם, בין משיחיות לנבואה, עמ' 4 הערה 11.

40. על אוירת הלימוד בבית אביה האדמו"ר מקודניץ, ר' ירחמיאל משה הופשטיין, ועל חינוך בנותיו ראו: מלכה שפירא, מדין לרחמים; על למדנותה של רחל חיה מרים ראו: עוזיאל פוקס, 'מרים הנביאה ואשת האדמו"ר: דרשות האדמו"ר מפיאסצ'נה על מרים הנביאה', מסכת, ג (תשס"ה), עמ' 65-76; Nehemia Polen, 'Miriam's Dance: Radical Egalitarianism in Hasidic Thought', *Modern Judaism: A Journal of Jewish Ideas and Experience*, 12 (1992), pp. 1-21.

41. מבוא השערים, ירושלים תשכ"ב, כא ע"ב בהגהה.

זו מוסיף האדמו"ר פיסקה שלמה על מנת לבאר את כוונתו ואת שיטתו בעניין 'בחירת ישראל'. בעמוד האזכרה שהופיע בראש ספרו 'הכשרת האברכים' כתב:

לזכר עולם תהיה הצדיקת זוגתי הרבנית הצנועה, חסידה ועדינה, שלשלת היוחסין וכו' מרת רחל חיה מרים ז"ל [...] צדיקת מצויינת היתה, מדותיה תרומיות, עשות צדקה וחסד בכל עת יותר הרבה מכפי יכולתה היו שעשועי נפשה, וכאם רחמניה היתה למרי נפש בכלל ולחסידים בני תורה בפרט. בתורה עסקה יום ויום, גם בספרי חסידות עיינה, בכדי להכיר את צור מחצבתה, ולהתקרב אל קדושתו 'ית' דעת והתרגשות מח ולב התמזגו בה יחד וגם לי בכל פעולתי היתה לעזר.⁴²

תיאור מפורט יותר של סדר יומה הלימודי נמצא במכתב שכתב האדמו"ר, מיד לאחר מותה בשנת תרצ"ז (1937). במכתב זה הוא מתארה כידענית וכמשכילה בתורה, בקבלה ובחסידות:

כמעט שלא עבר עליה יום שלא תלמד תורה, בשעה 6 בבוקר קמה ועד שעה 10 למדה והתפללה, ולשמה למדה כדי להתקשר בתורה וקדושה. [...] למודיה היו בתנ"ך, מדרש, זוהר, ספרי קבלה וחסידות והייתה לה ידיעה רחבה בקבלה ובחסידות, והרבה פעמים נשתוממתי על ידיעתה ורוחב דעתה בענינים אלו. [...] מעבר מזה החסידים וכל ווארשא אומרים שהיתה מצוינה בן הצדקניות, ומעבר מזה גם המלומדים החופשיים נתבטלו לפניה. הפרופסור בווינץ התפלא על חכמתה וטוב טעמה.⁴³

בעולם חסידי-שמרני, אין זה מובן מאליו שרבי יהלל את אשתו ועוד בפומבי. בנוסף, הוא לא נמנע מלציין שאשתו למדה ספרי קבלה וספר הזוהר עד שרכשה 'ידיעה רחבה בקבלה ובחסידות' נושאי לימוד שנחשבים, בחוגי המקובלים ואף חסידיים - אסורים לנשים.⁴⁴ לא זו אף זו, נראה כי רחל חיה מרים נהנתה מתפקיד

42. הכשרת האברכים, ירושלים תשס"א, ללא עימוד. ראו צילום של אזכרה זו, רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 49.

43. דרך המלך, עמ' תמה.

44. ככל שידוע לי אין איסור מפורש ואין מקור האוסר על נשים לימוד קבלה. אף על פי כן העולם הקבלי-שמרני אוסר זאת. ראו לדוגמה את פסיקתו הנחרצת של הרב בן ציון מוצפי, דמות מרכזית בעלת סמכות הלכתית וקבלית בימינו אנו, שנשאל: 'האם לנשים מותר לקרוא זוהר' וענה: 'אסור, ותקרא הלכות'. <https://www.doreshtzion.co.il/QAShowAnswer.aspx?qaid=70798>. וראו בעולם החסידי את פסיקתו של הרבי מצאנז-קלויזנבורג, ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם (1904-1994), שו"ת דברי יציב, יו"ד ח"ב, סימן קלט, נתניה תשנ"ח, עמ' שלב: 'ועוד זאת שמעתי ממקומות שמלמדים להם [=לנשים] גם ספרי קבלה. ואיך ירהיבו זאת בנפשם, שבכלל בענין לימוד ספרי קבלה לרבים [...] איזה

מנהיגותי מוגבל אך מוערך ומוכר במעגלים חסידיים מסוימים בוורשה.⁴⁵ בהמשך המכתב שהובא לעיל, כותב האדמו"ר שחסידים רבים בכו תמרורים בהלווייתה של אשתו וזעקו: 'מאמע, די מאמע פון די חסידים איז אוועק' [=אימא, האימא של החסידים איננה]. בנוסף הוא מתאר שם את יחסה אליהם 'ואם ח"ו נחלה מי מן החסידים, ממש חלתה את עצמה עליו ברוב התפילות וההשתדלות'. את קשריה עם חסידים ואת עיסוקה בתורה הנציח האדמו"ר גם במכתב זיכרון שצירף לדרשות שנשא בגטו: 'כבוד זוגתי הרבנית הצדיקת צנועה וחסידה [...] מדותיה תרומיות היו, אף למדה תורה בכל יום. וכאם רחמניה היתה למרי נפש בכלל ולבני תורה ולחסידים בפרט'.⁴⁶ לזכר עולם חקק במצבתה את המילים הבאות והדגיש את עיסוקה היומי בתורה:

פ"ב [פה נטמנה] הרבנית הצדיקת המצוינת במדותי[ה] הטהורות והכי טובות, המפורסמת בחסידותה וצדקתה. כפה פרשה לעני יותר מיכולתה וכאם רחמני[ה] היתה לכל מצוק ומר נפש בכלל ולבני תורה בפרט וגם היא בעצמה בכל יום עסקה בתורה. אשת חיל מגזע קדושים וטהורים וכו' כש"ת [כבוד שם תורתה/תפארתה] מרת רחל חי' [ה] מרים בת הרה"ק [הרב הקדוש] מהו"ר [מורנו ורבנו] ירחמיאל משה מקאזניץ. נכדת הרה"ק המגיד מקאזניץ, הרה"ק היהודי מפשיסחא, הרה"ק מראפשיץ, הרה"ק ממעזביו בעמח"ס [בעל מחבר ספר] אוהב ישראל, הרה"ק מטשערנאבעל, הרה"ק מוהר"א [מורנו הרב רבי אהרן] הגדול מקארלין, הרה"ק מליזענסק, הבעש"ט הקדוש גדולים וקדושים זצוקללה"ה. אשת הרה"צ [הרב הצדיק] מהו"ר קלונימוס קלמיש שליט"א, אבדק"ק [אב בית דין דקהילה קדושה] פיאסעצנא בהרה"ק מהו"ר אלימלך זצוקללה"ה אבדק"ק גראדזיסק בעמח"ס אמרי אלימלך ודברי אלימלך. עלתה נשמתה בטהרה ביום שבת קודש לסדר ותמת שם מרים יו"ד לחודש תמוז תרצ"ז לפ"ק [לפרט קטן]. ת' נ' צ' ב' ה' [תהא נשמתה צרורה בצרור החיים].

קדושה ופרישות הצריכו לזה, ואיך יעזרו וירחיבו ללמד לנשים, ובפרט בימי טומאתן. שלום (מתן) שלום הפנה את תשומת ליבי לפסיקתו של הרב מרדכי אליהו, שו"ת מאמר מרדכי, ח"ג, סימן י, ירושלים תשע"ה, עמ' קכט-קל: 'יש לדעת כי לימוד הקבלה צריך להיות בקדושה ובטהרה ואסור לנשים להשתתף בזה גם אם הן יראות השם' ובדברי הסיכום שם: 'אין לנשים ללמוד קבלה גם אם הן צדקניות וחסדניות'.

45. ראו Polen, Miriam's Dance.

46. אש קודש, ללא עימוד. ציטוטם אלו מובאים גם אצל פוקס, מרים הנביאה ואשת האדמו"ר.

מצבת הרבנית רחל חיה מרים שפירא
בית הקברות אוקופובה (Okopowa), ורשה
חלקה 57, שורה 7, מצבה מספר 4. צולם ע"י המחבר.

את מנהגו להלחין ניגונים ולנגנם במוצאי שבתות הפסיק, על פי עדות תלמידיו, לאחר מות אשתו.⁴⁷ דומה שלא ניתן לבאר את יחסו של האדמו"ר לאשתו והדגשת ידיעותיה ועיסוקה בתורה, באופנים שונים כפי שראינו (בספר, במכתב ובמצבה) ללא הכרת הרקע התרבותי-רוחני שלתוכו גדל וצמח. נחמיה פולן ציין כי יחסו יוצא הדופן של הרב שפירא, האדמו"ר מפאסצנה, לאשתו, נובע בין השאר ממעמד הנשים במשפחתו שלו, שהוכרו כנשים חסידיות בעלות מעמד רוחני גבוה. סבתו מצד אימו, שרה הורוביץ שטרנפלד (הרבנית מחנצ'ין, 1838-1937), שחיה כמעט מאה שנה, הייתה דמות ידועה בעולם החסידי של פולין בין שתי מלחמות העולם. עדויות רבות מצביעות על כך שלאחר מות בעלה (1916) התנהלה כאדמו"ר במשך למעלה מעשרים שנה. היא התפרסמה בכוחותיה המופלאים, וחסידים נסעו אליה עם 'קוויטלעך' לבקש את ברכותיה.

47. 6. Polen, Holy Fire, p. 6. וראו: יעל לוי, 'האדמו"ר שניגן בכינור וחדל עם הסתלקות רעייתו', דף לתרבות יהודית, 273 (תשס"ז), עמ' 39.

היא התפללה שלוש פעמים ביום במניין ונתנה עצות למחפשי ואובדי דרך. סבתא רבתא של האדמו"ר, פֶּרֶל (פערעלע), בתו של המגיד מקוזניץ, נחשבה כבעלת כוחות רוחניים העולים על אלה של גברים.⁴⁸ קבלתן של נשים יוצאות דופן אלה כלגיטימיות בחוגים חסידיים – מרמזת, במידה מסוימת, על אפשרות של הענקת מקום מנהיגות־רוחני עבור נשים בחסידות.⁴⁹ ייחסו החיובי והפתוח, של האדמו"ר מפיאסצנה, למנהיגות הרוחנית נשית, כפי שהראו פולן ופוקס – ישמש לנו רקע להבנת תפקיד המנהיגות־רוחני שלו ב'שנות הזעם'.⁵⁰

48. על שרה מחבצין ופרל מקוזניץ ראו: Polen, Miriam's Dance; משה פיינקנד, פֶּרִיעֶן-רביים און בעריהמטע פערזעהנליכקייטען אין פוילען, ורשה 1937, עמ' 37-42, 56-61. דוגמה עכשווית למנהיגות רוחנית-חסידיית-נשית היא הרבנית מבעלז, שרה רוקח (רעייתו של האדמו"ר מבעלז ר' ישכר דב רוקח). שו"ה'לה, כפי שהיא מכונה לרוב, מקבלת קהל ומעניקה ברכות – לנשים ולגברים. היא מקבלת קוויטלעך ומקיימת פגישות בארץ ובעולם עם חסידים – נשים וגברים (ולא רק מחסידות בעלז). פמליה של גבאיות מלוות אותה. יש לה סרטונים רבים באינטרנט, כולל סרטון בו היא עורכת טיש לגברים, בזמן שהיא לבושה בבגדי אדמו"רים, ואף מנהלת ומנצחת על השירה החסידית. ראו למשל <https://www.youtube.com/watch?v=N0btDmShkRY>.

49. נושא זה הוא חלק ממחלוקת רחבה וארוכת שנים במחקר בנושא מעמד האישה בחסידות. ראו: עדה רפפורט-אלברט, 'על נשים בחסידות: ש"א הורודצקי ומסורת הבתולה מלודמיר', דוד אסף (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, ירושלים תשס"א, עמ' 496-527. נחמיה פולן וגם במידה מסוימת שאול שטמפפר קראו תיגר על מסקנותיה של רפפורט-אלברט, ראו: Polen, Miriam's Dance; שאול שטמפפר, 'השפעת החסידות על המשפחה היהודית במזרח אירופה: הערכה מחדש', דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט (עורכים), 'ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם, כך א, ירושלים תשס"ט, עמ' 165-184. ראו גם Naftali Loewenthal, 'Women and the Dialectic of Spirituality in Hasidism', Immanuel Etkes et al. (eds.), *Be-Ma'agelei Hasidim: Kovets Mehkarim le-Zikhro shel Profeser Mordekhai Vilensky*, Jerusalem 2000, English section, pp. 7-65. לסיכום השיטות השונות ראו: משה רוסמן, 'על נשים וחסידות: הערות לדיון', דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט (עורכים), 'ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם, כך א, ירושלים תשס"ט, עמ' 151-164. למחקר עדכני העוסק במעמד האישה בחסידות ראו: Marcin Wodziński, *Hasidism: Key Questions*, Oxford 2018, pp. 43-52. Tsippi Kauffman, 'Hasidic שונה ראו Women: Beyond Egalitarianist Discourse', Ariel E. Mayse and Arthur Green (eds.), *Be-Ron Yahad: Studies in Jewish Thought and Theology in Honor of Nehemia Polen*, Boston 2019, pp. 223-257; Glenn Dynner, 'Writing Hasidic Gender', *Marginalia* (April 10, 2020).

50. הביטוי 'שנות הזעם' מבוסס על הפסוקים 'לֵךְ עִמִּי בְּחַדְרִי וְסֹגֵר דְּלֹתִי בְּעֵדֶךָ חֲבִי כְּמַעַט רָגַע עַד יַעֲבֹר זַעַם' (ישעיהו כו, כ); 'בֶּן אָדָם אָמַר לָהּ אֵת אֶרֶץ לֹא מְטַהֶרֶה הִיא לֹא גִשְׁמָה בְּיוֹם זַעַם' (יחזקאל כב, כד). על השימוש בביטוי זה לשואה ראו: דן מכמן, 'האם גורל יהודי צפון אפריקה בימי מלחמת העולם השנייה הוא חלק מהשואה?', רוני שטאובר,

דרשות משנות הזעם

אין בידנו מסמכים רבניים-הגותיים רבים שנכתבו בימי השואה עצמה. לפיכך קובץ דרשותיו של ר' קלונימוס קלמיש שפירא מגטו ורשה, שהוא למעשה הספר החסידי האחרון שנכתב על אדמת פולין, כפי שציין מנדל פייקאז;⁵¹ הפך לאחד מן הספרים הקאנוניים של הגות אורתודוקסית בשואה ואולי אף הספר המרכזי שבה.⁵² מדובר בדרשות שנשא האדמו"ר בשבתות בעל-פה ולאחר השבת העלה אותן אל הכתב.⁵³ הכתיבה היא בעברית רבנית, על אף שסביר להניח כי הדרשות נאמרו בידיש.⁵⁴ יש לציין כי אין בדרשות הכתובות עצמן התייחסות ישירה לאירועים פוליטיים והיסטוריים. האדמו"ר לא הזכיר בהן, ולו פעם אחת, את הגרמנים בשמם, אישים מרכזיים בגטו והתרחשויות ספציפיות באופן ישיר.⁵⁵ עם זאת יש

אביבה חלמיש ואסתר ובמן (עורכים), שואה ואנטישמיות במחקר ובשיח ציבורי: ספר יובל לדינה פורת, ירושלים תשע"ה, עמ' 73 ובהערה 9.

51. מנדל פייקאז, התעודה החסידית הספרותית האחרונה על אדמת פולין.
52. מן הספרים המפורסמים הם: ר' ישכר שלמה טייכטל, אם הבנים שמחה, בודפשט תש"ג; ר' אפרים אשרי, שו"ת ממעמקים, חלקים א-ה, ניו יורק, תשי"ט, תשכ"ג, תשכ"ט ותשל"ד. על כתבים אורתודוקסיים אחרים מימי השואה ראו: אסתר פרבשטיין, בסתר רעם; הנ"ל (עורכת), עלי מרורות: יומנים, שו"ת, הגות - בשואה: כתבי רבי יהושע משה אהרונסון זצ"ל, ירושלים תשע"ד; Steven T. Katz, Shlomo Biderman, Gershon Greenberg (eds.), *Wrestling with God: Jewish Theological Responses during and After the Holocaust*, Oxford 2007. יש לציין, ללא המעטה בערכם של הספרים, כי אם הבנים שמחה נכתב רובו בהונגריה לפני פלישת הנאצים אליה, ואילו שו"ת ממעמקים נערך לאחר השואה ועוסק בעיקר בפן ההלכתי ולא ההגותי. לעומתם, הספר דרשות משנות הזעם הוא ייחודי בכך שהוא נכתב בתוך תוכה של תופת הייסורים, וכל כולו מוקדש לעניין הסבל והייסורים. ראו השוואה בין סוגות שונות של כתיבה רבנית בשואה: Barbara Krawcowicz, 'Covenantal Theodicy Among Haredi and Modern Jewish Thinkers during and after the Holocaust', PhD dissertation, Indiana University in Bloomington 2013.

53. עניין נשיאת הדרשה בשבת בעל-פה וכתיבתה לאחר מכן ביום חול, מתוך הזיכרון, בניסיון לשחזר את הנאמר בשבת - מוכח מתוך תוכן הדרשות עצמן, ראו דרשת שבת שובה תש"ב: 'אמרנו בשבת קודש אצל הקידוש'; שם: 'עתה בשעה שאני כותב זה אוכל להוסיף שגם אנשים אחרים אמרו לי כן; פרשת משפטים-שקלים תש"ב: 'כמו שדיברנו בשבוע העבר'. פרשת בא ת"ש (דרשה שלאחר שכתבה מחקה): 'תר דברינו בזה איני זוכר'.

54. ראו רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 36, 54.

55. Polen, Holy Fire, pp. 17-20. ואולם ישנן התייחסויות עקיפות רבות למתרחש, ללא ציון אירוע ספציפי. על תספורת הזקנים בכפייה ראו דרשת פרשת תולדות ת"ש: 'וגם פשוט מספרים זקני ישראל שעל ידי זה בחיצוניותם אינם ניכרים'; על סגירת מקומות עבודה ליהודים ראו דרשת פרשת בשלח ת"ש: 'וכן פשוט כשהמסחרים מתבטלים ח"ו הן רע ומר מאוד כי עמך ישראל צריכים פרנסה'; על התארגנויות עזרה - פרשת ויקרא ת"ש: 'כשנתונים זה לזה צדקה וגמילות חסדים מקבלים דין מן דין; על רדיפת וביזוי

בדרשות התייחסות רבה ל'רשעים', לסבל, לייסורים למצוקה הפיזית והנפשית, לצער על איבוד אהובים, ולמשבר הדתי והאמוני. העיסוק המרכזי של הספר הוא אפוא בתופעת הייסורים ובמשמעותה הדתית.

מטרותיהן של הדרשות היו להנחיל לשומעיהן תקווה וכבוד עצמי, לייצג, להתוות דרך דתית, ולשכנע שהישגים רוחניים וכבוד אנושי עדיין אפשריים, למרות הניסיונות של הגרמנים להחריב אותם.⁵⁶ ואולם לא די בכך, יש לזכור כי האדמו"ר לא נשא דברים שבעל-פה בלבד, אלא העלה אותם אל הכתב. בשלב מתקדם יותר של המלחמה, בשלהי תש"א ולאחר מכן בתש"ב, עולה מן הדרשות כי ברור היה לאדמו"ר שהסיכוי שלו ושל סובביו לחיות הולך ופוחת,⁵⁷ וכי נזקי המלחמה, כולל נזקי המשברים הרוחניים והדתיים, אינם ניתנים לריפוי ושיקום מלא אפילו בעתיד לאחר המלחמה:

ומי הוא האיש שלא יצטער בראותו צרות ישראל כאלו, בגוף ובנפש, ומי הוא שלא ידווה לבו בראותו ואין חדרים, ואין ישיבה, לא מקום תורה ולא קבוץ של לומדי תורה, ולא בשעה זו בלבד בתי ד' נהרסו, רק את זמן הזה גם להבא ירָאָה. כי בחורים לומדי תורה יחסרו, כמה מהם נעדרו מיתות משונות וממותי רעב ר"ל [רחמנא ליצלן], וכמה מהם נאלצו לצאת לבקש

יהודים ברחובות ועל הרעב - שם: 'האם טעם כבר מלאך צערו של ישראל בשעה שמכים אותו, או את בושותו בשעה שרודפים אותו ומבזים אותו [...] או את ענותו בשעה שאין לו מזונות'; על הצדקת ביזת רכוש יהודי ורצח יהודים בתורת הנאציזם - פרשת זכור ת"ש: 'עתה ממציאים חכמות ושכליות לדרוש על גנבה גזלה רציחה ושאר הזוהם - שהם טובות' (ראו גם דרשת שבת הגדול ת"ש); על תמותת יהודים - שביעי של פסח ת"ש; על איסור תפילה בציבור - נצבים ת"ש; על ביזת רכוש יהודי - ראש השנה תש"א; על רציחת יהודים - סוכות תש"ב, פרשת זכות תש"ב, חוקת תש"ב (רציחת ילדים); על מגפת טיפוס בגטו - תולדות תש"ב. וראו: אסתר יהודית תידור-באומל, "'אש קודש" ספרו של האדמו"ר מפאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה', ילקוט מורשת, כט (תשמ), עמ' 173-187; North; Henry Abramson, *Torah from the Years of Wrath*, Charleston 2017; Idem., "'Living with the Times": Historical Context in the Wartime Writings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira', Seeman et al. (eds.), *Hasidism, Suffering and Renewal*, pp. 281-303.

56. Polen, *Holy Fire*, p. 16. על רמיסת כבוד והשפלה מצד הגרמנים עוד בראשית המלחמה ראו דרשת פרשת תולדות ת"ש: 'עתה נדרס ונרמס, עד שאינו מרגיש אם איש ישראלי הוא, אם אדם הוא או בהמה שאין לה שום עצמות להרגיש'. וראו בהמשך הדברים שם, דברי הניחומים והעידוד של האדמו"ר.

57. ראו למשל דרשת פרשת שופטים תש"א: 'זהנה בכל הצרות רואים, שבאם ידעו כלם שתיכף למחר יושעו, כי אז חלק גדול גם מן המתיאשים עוד היו יכולים להתחזק. אבל דא עקא שאינם רואים את הקץ לחושך, והרבה אין להם במה להתחזק וחס ושלום מתיאשים ורוחם נופל'.

אוכל להם. ואיפה נקח נערים לומדי תורה אם עתה אינם לומדים, וכמה מהם לא עמדו בנסיון ויצאו בשבת אל השוק לישא וליתן מרעב, האם נחשב שהנערים והבחורים שסבבו שנים בשוקים וברחובות במסחר או לבקש אפתחי נדיבים פרורי לחם בחול ובשבת, ואת התורה והחסידות אשר קנו במשך איזה שנים בחדרים וישיבות נשכחה מהם, הם ישובו לעת מצא אל החדרים והישיבות כמקדם?⁵⁸

אין ספק כי במצב זה, המאמץ של העלאת הדרשה אל הכתב, בייחוד לאור התנאים הפיזיים שהיו קיימים באותה העת בגטו, מצביע על מטרה גדולה ורחבה יותר.⁵⁹ בקשתו של האדמו"ר בצוואתו להדפיס דרשות אלה מוכיחה כי הוא לא ראה בהן דרשות נחמה בלבד, ולא הועיד אותן רק לאנשי זמנו שגורלם לא שפר עליהם. האדמו"ר ראה בדרשות יצירה בעלת משמעות על-זמנית, המיועדת לדורות העתידיים, ולאנשים רבים הנמצאים במצבים שונים מן הרקע ההיסטורי בו נאמרו. אפשר לשער כי האדמו"ר נמנע מהתייחסות לאירועים היסטוריים קונקרטיים על מנת שלא להגביל את הדרשות הכתובות לאירוע מסוים המתרחש בהקשר מסוים, בזמן ובמקום ספציפיים. הוא רצה להנציח את הדרשות עבור העתיד, 'להפיצן ביעקב ולחלקן בישראל', כפי שעולה גם מצוואתו.⁶⁰

ייחודו של ספר דרשות זה שעוסק הוא מראשיתו ועד סופו בתיאולוגיה של ייסורים, מתוך חוויה אישית:

כשלמדנו בדברי הנביאים ודברי חכמינו זיכרונם לברכה מצרות החורבן, חשבנו שיש לנו איזה השגה בצרות אלו, אף בכינו אז לפעמים. עכשיו רואים שלשמוע צרות, ולראותם ומכל שכן לסבלם רחמנא ליצלן, כמה רב המרחק, עד שכמעט לא מיניה ולא מקצתיה [...] וכמה שאומרים בפנינו מן הצרות לא נוכל לתארם כפי שיהיו באמת, כי אינו דומה הידיעה והדיבור מהצרות לראיה.⁶¹

58. עקב תש"א, וראו שם הערתו משלהי תש"ב על חורבן היהדות בפולין 'שכמעט בכליון חרוץ כלו קהילות הקודש'.

59. ראו על כך בהרחבה: Daniel Reiser, 'Creative Writing in the Shadow of Death: Psychological and Phenomenological Aspects of R. Shapira's Manuscript "Sermons from the Years of Rage"', Seeman et al. (eds.), *Hasidism, Suffering and Renewal*, pp. 191-211.

60. ראו רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 55-56.

61. דרשת שבת חזון תש"ב.

יתר על כן, האדמו"ר משתף את הקורא בלבטיו ובספקותיו האינטימיים,⁶² ויוצר בכך מסמך מרגש וייחודי. לאחר בחינת כל הדרשות, נראה לומר שאין לאדמו"ר אמירה ברורה ונחרצת, לא לגבי מהות הייסורים ואף לא לגבי מטרת הדרשות. הדרשות משקפות תהליך, ומי שמתלווה אליהן מתלווה, עד כמה שאפשר, לתהליך האישי שעבר האדמו"ר. בראשית הדרשות מעיד האדמו"ר על מטרתו לחזק ולעודד: 'שגם אתם נתחזקתם על ידי';⁶³ 'כשראו שאר אנשים שגם בצרותי כל כך גדולות מתחזק, התחזקו גם הם מקל וחומר בצרותיהם שלא היו כל כך מרים כמו אלו שלי'.⁶⁴ לעומת זאת, לאחר כשנתיים, מתוודה האדמו"ר ואומר כי אינו משוכנע יותר בדברי הניחומים והעידוד שאמר בדרשותיו עד הלום:

ובפרט כשהצרות נמשכות, אז גם מי שהיה מחזק את עצמו ואת שאר ישראלי מתחילה, גם כן נלאה מהתחזק ויגע מהתנחם. אף אם ירצה להתאמץ ולאמור איזה דברי נחומים והתחזקות, חסרים לו דבורים כיון שבמשך ימי הצרות הארוכות כבר דיבר ושנה את כל מה שהיה יכול לדבר וכבר נתישנו הדיבורים ולא יפעלו לא עליו ולא על זולותיו השומעים.⁶⁵

מופיעה כאן כנות שאין לה דוגמאות רבות בספרות הרבנית. שנתיים וחצי שהאדמו"ר דורש, מעודד ומנחם, ועתה לקראת סוף דרשותיו 'כשהצרות נמשכות', הוא אומר קבל עם ועדה כי אין בו יותר הכוחות להתחזק ולהתנחם - ואין בו הכוחות לחזק ולנחם. אין בספר זה תורה ברורה ונחרצת ואין האדמו"ר נרתע

62. ראו למשל את רגשות האשמה שלו בעצם כתיבת דרשות אלה, פרשת החודש תש"ב: 'ויש שהאיש בעצמו תמה על עצמו הלא נשבר אני, הלא כמעט תמיד אני במצב של בכיה, וגם בוכה כפעם בפעם, ואיך יכול אני ללמוד תורה, ובמה אני מתחזק לחדש תורה וחסידות. ויש פעמים שנין לבו לאמור, האין זאת רק אבירת הלב בקרבי, שיכול אני להתחזק וללמוד בצרותי וצרות ישראל המרובים כל כך. ושוב ישיב לעצמו הלא נשבר אני ומה רבו בכיותי וכל חיי נכאה וכהה. נבון הוא אותו האיש על עצמו'. מי הוא זה 'שמתחזק לחדש תורה וחסידות'? דומה הדבר שאין זה כי אם האדמו"ר עצמו, שכותב על עצמו בגוף שלישי. אם נכונים דברינו, ישנה כאן עדות אישית על תחושת אשמה המכה בליבו ('שיך לבו'), שמא כתיבת הדרשות מעידה על אדישות ('אבירת הלב') לצרותיהם של ישראל 'המרובים כל כך'. מצד אחד תחושה קשה על המשך בשגרת חיי לימוד תורה וחסידות והחידוש בהן, כאילו לא קרה דבר, ומצד שני חוויה ברורה של הזדהות אישית עמוקה עם כל הצער והשבר - 'נבון הוא אותו האיש', נבון הוא מחבר הדרשות הללו.

63. דרשת פרשת וישב ת"ש. אף על פי שהדברים נכתבו כפרפרזה על פסוקים מקראיים, ברור שהאדמו"ר רומז בדברים הללו על מצבו שלו ועל תפקידו כצדיק חסידי לעורר רחמי שמיים, ראו שם: 'אמר הקב"ה' לא דיין להצדיקים מה שמתקן להם לעתיד לבוא', באמת לא דיין מה שלעתיד יהיה טוב רק גם עתה יעוררו רחמים'.

64. דרשת פרשת כי תבוא ת"ש.

65. דרשת שבת זכור תש"ב.

מלהודיע כי הוא נבוכ. בדרשותיו של האדמו"ר הוא מנסה למעשה לכוון מחדש את 'שאלת הייסורים' במונחים פנומנולוגיים, כמסע דתי מטלטל, יותר מאשר שיח של חיפוש 'משמעות' בלבד.⁶⁶

'חיי שרה'

אחת מן הדרשות הראשונות שנשא האדמו"ר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה היא דרשת פרשת חיי שרה שנת ת"ש, 4 בנובמבר 1939.⁶⁷ הדרשה פותחת בשאלה ומתוכה מתפתחים כמה דיונים שונים שנארגים יחדיו ומובילים לתשובה הסופית לשאלת הפתיחה. נחלק את הדרשה לחמישה חלקים על מנת לנתח את הדרשה שלב אחרי שלב ולהראות כי תובנות רבות נמצאות בין השורות, אם רק נקרא את הדרשה לאור ההתפתחויות ההיסטוריות שברקע. בנוסף, הצלבית הדרשה עם כתבים אחרים של האדמו"ר או עדויות שנאמרו עליו, תוסיף נופך חדש להבנתה.

[1] 'זיהיו חיי שרה וכו' שנה וכו' שניי חיי שרה, ופרש"י [ופירש רש"י] 'לכך נכתב שנה בכל כלל וכו' מה בת כ' לא חטאה וכו' שניי חיי שרה כלן שוין לטובה'.⁶⁸ ונבין נא מה מרמז זה לנו שבכל הצדקניות המוזכרות בתורה לא נאמר כ"כ [כל כך] גדלות כמו על שרה, ועוד זה יותר פלא שגם באברהם אבינו שנאמר לקמן ג"כ [גם כן] שנה בכל כלל,⁶⁹ ורש"י פי' [רש] ג"כ [גם כן] שנרמז שהי' [ה] בלא חטא ומ"מ [ומכל מקום] לא חזר הפסוק פעם ב' לומר שניי חיי אברהם כמו בשרה, לרמז 'כלן שוין לטובה'.

בפסוק הפותח את פרשת חיי שרה: 'זיהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים' (בראשית כג, א) יש חזרה מיותרת כפולה. המילה הראשונה החוזרת מספר פעמים היא 'שנה', במקום לכתוב 'מאה עשרים ושבע שנים' ודי. רש"י, אשר מתבסס על מדרש בראשית רבה,⁷⁰ מסביר שחזרה זו באה ללמדנו

66. Don Seeman, 'Ritual Efficacy, Hassidic Mysticism and "Useless Suffering" in the Warsaw Ghetto', *Harvard Theological Review* 101, 3-4 (2008), pp. 465-505.

על ניסיון להצביע על משמעות מודרגת המשתנה משנה לשנה, ראו הרשקוביץ, ר' קלונימוס קלמיש שפירא הי"ד, *Polen, Holy Fire*.

67. דרשה זו מופיעה במהדורת דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 90-91. כל ציטוטי הדרשה דלהלן והערות השוליים לעצם הדרשה לקוחים ממקור זה.

68. רש"י שם: "זיהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים" - לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל, לומר לך שכל אחד נדרש לעצמו, בת מאה כבת עשרים לחטא, מה בת עשרים לא חטאה, שהרי אינה בת עונשין, אף בת מאה בלא חטא, ובת עשרים כבת שבע ליופי; "שני חיי שרה" - כלן שוין לטובה'.

69. בראשית כה, ז: 'ואלה ימי שני חיי אברהם אשר חי מאת שנה ושבעים שנה וחמש שנים'.
70. מדרש רבה, בראשית נח, א: "זיהיו חיי שרה מאה שנה" "יודע ה' ימי תמימים ונחלתם

ששרה חיה כצעירה בלא חטא, בדומה לאברהם. אך במניין שנותיה של שרה יש משהו ייחודי ושונה ממניין שנותיו של אברהם, וזה הייתור השני המופיע בסוף הפסוק: 'שני חיי שרה'. על כך אומר רש"י שחזרה זו באה ללמד שכל שנותיה של שרה 'שוין לטובה'. מעיון ראשוני ברש"י לא ברור מה כוונתו ב'כלן שוין לטובה'. על פי דברי רבי יוחנן במדרש רבה ניתן להבין ש'כלן' הן חיייה הן בעולם הזה והן בעולם הבא.⁷¹ דרשתו של האדמו"ר נסובה אפוא על סוף דבריו של רש"י בניסיון להבין את המשמעות של 'כלן שוין לטובה' ביתר הרחבה ובניסיון להבין את ייחודה של שרה על פני אברהם, שהרי גם ביחס לאברהם יש את החזרה של המילה 'שנה' ואולם הוא לא זכה לייתור 'שני חיי אברהם' וממילא לדרשה 'כלן שוין לטובה'. בַּמָּה אפוא זכתה שרה, ובַּמָּה בדיוק היא זכתה? מתוך שאלות אלו יוצא האדמו"ר למסעו הדרשני ומפתח את הסבריו המקוריים:

[2] אמנם איתא בספ"ק [בספר הקדוש] מאו"ש [מאור ושמש] ראשית פ' [רשת] וארא מהרב הקדוש איש אלקים מו"ה [מורנו הרב] מנחם מענדיל זצוק"ל [זכר צדיק וקדוש לברכה] מרימנוב, עה"ג [על הגמרא] 'נאמר ברית במלח ונאמר ברית ביסורין מה מלח ממתקת הבשר אף יסורין ממרקין וכו',⁷² דהיינו מה מלח אם מוסיף יותר מכשיעור אי אפשר לקבל הנאה מהבשר רק דוקא אם נמלח כשיעור, כך היסורין יהיו ממוזגים שיהי' [ה] יכולת לקבלם ויהיו ממוזגים ברחמים עכ"ל [עד כאן לשונו] הק' [דוש].⁷³

כפי שמלח מכשיר את הבשר לאכילה, ייסורים מכשירים ומחשלים בני אדם לחיים האמיתיים. ואולם יותר מדי ייסורים או במילים אחרות ייסורים מוגזמים - בדומה למליחה מוגזמת שהורסת את הבשר - הורסים את החיים ואין בהם שום תועלת. מדובר בדרשה הרביעית של האדמו"ר בזמן המלחמה, מתוך שמונים ושש דרשות שנשא ב'שנות הזעם', במשך כמעט שלוש שנים, שנכתבו ונשתמרו.⁷⁴ היא

לעולם תהיה" (תהלים לז, יח) כשם שהן תמימים כך שנותם תמימים, בת כ' כבת ז' לנוי בת ק' כבת עשרים שנה לחטא, דבר אחר "יודע ה' ימי תמימים" זו שרה שהיתה תמימה במעשיה. א"ר יוחנן כהדא עגלתא תמימה "ונחלתם לעולם תהיה" שנאמר "ויהיו חיי שרה" מה צורך לומר "שני חיי שרה" באחרונה? לומר לך שחביב חיייהם של צדיקים לפני המקום בעולם הזה ולעולם הבא.

שם. 71.

72. על פי תלמוד בבלי, ברכות ה ע"א: 'נאמר ברית במלח דכתיב "ולא תשבית מלח ברית" (ויקרא ב, יג) ונאמר ברית ביסורין דכתיב "אלה דברי הברית" (דברים כח, טט). מה ברית האמור במלח - מלח ממתקת את הבשר, אף ברית האמור ביסורין - יסורין ממרקין כל עונותיו של אדם'.

73. ר' קלונימוס קלמן אפשטיין, מאור ושמש, פרשת וארא.

74. ניתן להניח שלא כל דרשה שנשא כתב, וכך למעשה נשא דרשות רבות יותר.

ניתנה חודשיים לאחר פרוץ המלחמה, בראשית נובמבר 1939, וכשנה לפני שהוקם הגטו (באוקטובר 1940 ונותק מן העולם הסובב בנובמבר 1940). בהתחשב בעובדות אלה, על אלה ייסורים קיצוניים שהם כמליחה יתרה, מדבר האדמו"ר? על מה הוא זועק ולמה הוא מתייחס? ברור שהמצב לא אידילי, אך עם זאת בזמן שנשא את הדרשה היהודים לא הופלו לרעה ומצבם לא היה שונה, פחות או יותר, משאר אזרחי פולין.⁷⁵ מיותר לציין, שהדרשה נישאה הרבה לפני רצח המוני.⁷⁶ לא ברור מן הדרשה עצמה על מה זועק האדמו"ר. בוודאי שישנם ייסורים, אבל האופן שהוא מתייחס לייסורים שבתחילת במלחמה נראה לא פרופורציונלי ביחס למציאות.

על מנת להבין זאת עלינו להכיר את ההתרחשויות ההיסטוריות-אישיות שעומדות ברקע הדרשה. הרב שפירא איבד את רוב משפחתו בהפצצות על ורשה בספטמבר 1939, וגם זאת באופן טרגי ביותר. בנו יחידו אלימלך בן-ציון,⁷⁷ נפצע בהפצצות ב-25 בספטמבר ואושפז בבית החולים של הצלב האדום ברחוב Smolna 6 במצב קשה.⁷⁸ למחרת, ב-26 בספטמבר, אשתו של אלימלך בן-ציון, היינו כלתו של האדמו"ר, באה לבקר ולסעוד את החולה. התלוותה אליה גם גיסתו של האדמו"ר, אחות אשתו, חנה הופשטיין, בתו של רבי ירחמיאל משה מקוז'ניץ, מחלוצות כפר חסידים, שבאה מפלשתינה המנדטורית לוורשה לביקור משפחתי. בזמן ביקור זה בית החולים הופצץ על ידי מטוסים גרמניים ושתיהן מצאו שם את מותן. אלימלך בן-ציון עצמו נפטר מפצעיו מספר ימים לאחר מכן ב-29 בספטמבר.

75. התייחסות ראשונה של האדמו"ר להפליה של יהודים היא בפרשה העוקבת תולדות ת"ש (11.11.1939) לגבי ההוראה לגלח את הזקנים.

76. אמנם הפליה והתעללות ביהודים בוצעו על ידי חיילים גרמנים ואזרחים פולנים עוד מראשית המלחמה, אך עם זאת עד אמצע נובמבר 1939 זה היה מעשה של פורעים יחידים ולא מדיניות מוגדרת ומאורגנת, ראו: ישראל גוטמן, יהודי ורשה 1939 - 1943: גטו, מחתרת, מרד, ירושלים תשע"א, עמ' 29-99. על הביקורת של הוורמאכט בחודשים ספטמבר-אוקטובר, ועל הסתייגותם מהתפרעויות והתעללות סדיסטית בחלשים וחסרי הגנה, ראו שם, עמ' 46. ראו גם Barbara Engelking and Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*, New Haven and London 2009, pp. 26-37. עם זאת חשוב להזכיר כי חשבונות בנק יהודיים הוקפאו כבר באמצע אוקטובר, עם מגבלה שבועית של 250 זלוטי למשיכות ואיסור החזקה של יותר מ-2000 זלוטי במזומן, מה שהפך את הניהול הכלכלי האישי של היהודים לכמעט בלתי אפשרי (שם, עמ' 37).

77. אלימלך בן-ציון נולד ב-18 בפברואר 1908 בקוז'ניץ (בהמרת ה-5 בפברואר מן הלוח היוליאני אל הלוח הגרגוריאני). תעודת הלידה שלו מופיעה בארכיון קוז'ניץ (נמצא כיום בראדום) ספר לידות שנת 1908, מספר רישום 14. אני מודה למתן שפי, ראש המחלקה הגנאלוגית במכון היהודי-ההיסטורי בוורשה, שאיתר ותרגם בעבורי את תעודת הלידה.

78. אני מבקש להודות לד"ר אלאונורה ברגמן מהמכון היהודי-ההיסטורי בוורשה שעזרה לי במציאת כתובת זו.

הוא נפטר בסוכות, ביום-טוב של גלויות, שהוא זמן שעל פי ההלכה אין מספידים בו ואין יושבים שבעה, אלא לאחר תשעת ימי החג (בחו"ל שמחת תורה היא לאחר שמיני עצרת). אכן האדמו"ר החל לשבת שבעה לאחר חג הסוכות ת"ש, מה"ז עד ה'13 בספטמבר למניינם.

אהבתו של האדמו"ר לבנו והערצתו מקבלת ביטוי ספרותי ביומנו 'צו וזירוז'. הוא כותב על תכונותיו של בנו, על הציפיות שהיו לו ממנו, על כאב האובדן ועל המשבר שרובץ עתה לפתחו:

בן יקיר ונחמד כזה. איש אמת מופלג בתורה, חכם וישר, עדין במזגו וזך במידותיו התרומיות עד מאוד, ואשר היה קשור בנפשי ויחידתי, עד למסור כל נפשו בשבילי [...] ועמו גם זוגתו כלתי הצדיקה והצנועה מרת גיטל ז"ל [...]. גם כל תקות עצמי ונפשי אשר בהם, בזה ובבא, נגדע. וגם העתיד שלי, ע"י שיתגדלו ויתרוממו הם בגופם נפשם ורוחם - נהרס. גדול השברון עד בלי נשוא.⁷⁹

'עוד זה מדבר וזה בא'. בדיוק שבוע לאחר שהאדמו"ר קם מן השבעה, אימו נפטרה (ב'20 באוקטובר 1939) ושוב הוא ישב שבעה והמשיך לומר קדיש.⁸⁰ תקופת אבלות זו מסבירה בדיוק את החסך בדרשות במשך שלושים ושבעה ימים מחג סוכות ת"ש ועד פרשת חיי שרה ת"ש (28.9.39 - 4.11.39). הפרשה הראשונה שבה דרש לאחר איבוד משפחתו, היא אפוא - חיי שרה. זמן האבלות היה זמן של שתיקה. לאחר השלושים על בנו הוא עמד על רגליו ודרש. לפיכך, ברור שהוא, שאיבד את משפחתו ואת בנו יחידו, מתייחס בדרשה לייסורים האישיים שהוא עצמו עבר, לייסורים בלתי נסבלים, של מליחה מוגזמת, ועליהם הוא זעק שיש גבול למה שאנו בני אדם יכולים לעמוד בו ולהתמודד אִתו.⁸¹

דומה, שהחודשים הראשונים של המלחמה היו קריטיים עבור האדמו"ר והשפיעו על התודעה העצמית שלו כמנהיג דתי ורוחני ועל האופן שבו הוא תפס את תפקידו העתידי. במספר דרשות מאוחרות יותר הוא הדגיש את מטרתו לחזק אחרים ולעודד את תלמידיו ושומעי לקחו. הוא שאיבד את הכול, מציג את עצמו כדוגמה להמשך חיים של אמונה, לימוד תורה ושמירת מצוות, על אף כל ייסוריו,

79. צו וזירוז, ירושלים תשכ"ב, עמ' 45.

80. Polen, Holy Fire, p. 12.

81. לקריאת דרשה זו בזיקה לאירועים ההיסטוריים-אישיים שעומדים ברקע הדרשה, ראו הרשקוביץ, ר' קלונימוס קלמיש שפירא הי"ד, עמ' 132-133; 96-97; Polen, Holy Fire, pp. 483-487; Abramson, Torah from the Years of Wrath, pp. 81-83.

שהם קיצוניים וקשים יותר ממה שאחרים חוו (לפחות בראשית המלחמה. טרום עידן הגטו): 'שגם אתם נתחזקתם על ידי';⁸² 'כשראו שאר אנשים שגם בצרות כל כך גדולות מתחזק, התחזקו גם הם מקל וחומר בצרותיהם, שלא היו כל כך מרים כמו אלו שלי'.⁸³ ואולם הוא לא הסתפק בזאת ולא ראה את עצמו כ'מתייסר' המשמש מודל חיקוי לקיום דתי בלבד, אלא פיתח בנוסף לכך תפיסה עצמית נוספת, בעלת השלכות מנהיגותיות ברובד הרוחני:

[3] והנה רש"י פי' [רש] 'ולמה נסמכה מיתת שרה לעקדת יצחק שע"י [שעל ידי] וכו' פרחת נשמתה ומתה';⁸⁴ היינו שמש"ר [שמשה רבנו] רעיא מהימנא סמך מיתת שרה לעקדת יצחק כדי להמליץ טוב בעדנו ולהראות שע"י יסורים ח"ו [חס ושלום] יותר מדאי מה נעשה 'שפרכת נשמתה'. ועוד באם נעשה כן בשרה, צדקת גדולה כזו, ש'בת ק' כבת כ' לחטא וכו' ו'שניי חיי שרה שכלן שווים לטובה' ומ"מ [ומכל מקום] לא יכלה לסבול יסורים קשים, ומכש"כ [ומכל שכן] אנחנו. עוד אפ"ל [אפשר לומר] שגם שרה אמנו עצמה שנתנה כ"כ [כל כך] אל לבה מעשה העקדה, עד שפרכת נשמתה, לטובת ישראל עשתה, להראות לד' איך א"א [אי אפשר] לישראל לסבול יסורים יותר מדי.

אין ספק שכל מי ששמע דרשה זו בזמן שנשאה ידע והכיר את הטרגדיה האישית של האדמו"ר, שעמדה ברקע דרשה זו. השומעים ידעו שהרב סיים תקופת אבלות, והבינו שהוא רומז, או אולי יותר מרומז, על עצמו. שרה, לפחות מבחינה המודעות שלה ותפיסתה, איבדה את בנה שנעקד על המזבח. גם בנו של האדמו"ר מפיאסצנה נעקד על מזבח המלחמה. לא זו אף זו, שרה 'חשבה' שאיבדה את בנה יחידה, את מי שאמור להמשיך אותה. האדמו"ר 'באמת' איבד את בנו יחידו. כל מי שמכיר את הווי החיים החסידי יודע ומבין שהבן אלימלך בן-ציון, היה אמור לרשת את אביו ולשבת על כס חסידות פיאסצנה. הרבי הבין כי אין לו יותר המשך והוא כמו שרה התייסר על עקידת בנו.

למעשה האדמו"ר השתמש במילותיו של רש"י על מנת לפתח רעיון רדיקלי. ג'יימס (יוסף אהרן) דיאמונט הראה שדרשה זו, המיוסדת על ייסורים אישיים

82. דרשת וישב ת"ש. אף על פי שהדברים נכתבו שם כפרפרזה על פסוקים מקראיים, ברור שהאדמו"ר רומז בדברים הללו על מצבו שלו, ועל תפקידו כצדיק חסידי לעורר רחמי שמיים. ראו שם: 'אמר הקב"ה "לא דיין להצדיקים מה שמתוקן להם לעתיד לבוא", באמת לא דיין מה שלעתיד יהיה טוב רק גם עתה יעוררו רחמים'.

83. דרשת כי תבוא ת"ש.

84. רש"י על בראשית כג, ב.

קיצוניים, היא צומת דרכים בחייו ובהגותו של האדמו"ר ויש בה ניצני נטישה של תיאודיצייה (תיאולוגיה המצדיקה את מעשי האל ללא תרעומות וביקורת) קודמת שהייתה לו.⁸⁵ פרשת 'וירא' הקודמת וסמוכה לפרשת 'חיי שרה', מסתיימת בסיפור עקידת יצחק בעוד שפרשת 'חיי שרה' פותחת בעניין מותה של שרה. רש"י סבור שיש לסדר הפרשיות ולעריכה משמעות. לפי זה, שרה מתה כששמעה שאברהם הולך לשחוט את בנה. היא לא הספיקה לשמוע את הבשורה שיצחק ניצל, והיא מתה מרוב צער וייסורים על מות בנה יחידה. האדמו"ר מפיאסצנה רואה במידה מסוימת בשרה אחראית למעשיה וטוען שיש לשרה צד אשמה 'שנתנה כל כך אל לבה מעשה העקדה'.⁸⁶ לפיו, היא יכולה הייתה לשלוט ברגשותיה ולחיות עוד שנים רבות (או מעטות). בדומה ל'התאבדות' יש משהו אקטיבי בתגובתה. באומרי התאבדות איני מתכוון שהיא קפצה מבניין, אך פרשנותו של האדמו"ר מציגה אותה כמי שהחליטה לפעול ולעשות מעשה: 'לטובת ישראל עשתה'. על פי פרשנות רדיקלית זו שרה ביצעה פעולת מחאה קיצונית. מחאה תיאולוגית זו מוצגת על ידי האדמו"ר כגבורה פיזית, רוחנית ודתית. לכן התורה חוזרת ומדגישה 'שני חיי שרה', כדי לזכות את שרה מאשמת 'חטא', ולדבר עליה בחיוב שאפילו מעשה 'התאבדות', האסור על ידי התורה, היה במקרה זה - מעשה בעל מטרה חיובית:

[5] וזה שמתרץ הפסוק 'שני חיי שרה', שלכאורה חטאה שרה נגד שאר שנותי[ה] שהי[ה] לה לחיות באם לא לקחה כ"כ [כל כך] אל לבה מעשה העקדה, אבל כיון שלטובת ישראל עשתה מרמז הפסוק 'שני חיי שרה', היינו שנותי[ה] שלאחר הקכ"ז כולן שוות לטובה, כי גם עמהן לא חטאה.

85. James A. Diamond, 'Raging Hasidic Sermons: R. Kalonymus Kalman Shapira's Halting Retreat from Theodicy', *Yad Vashem Studies* 49, 1 (2021), pp 55-84 ראו גם Seeman, *Ritual Efficacy*, pp. 483-487. דיאמנט עוקב אחרי שישה צמתים תיאולוגיים בדרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה, ומראה כיצד האדמו"ר נסוג מעמדה מסורתית שמצדיקה את האל (תיאודיצייה) עד שמגיע הוא לתובנה שהשואה היא אירוע חריג לחלוטין וממילא כל התיאודיצייה המסורתית לא חלה עליה. לגבי דרשת 'חיי שרה' דיאמנט טוען שכבר בשלב מוקדם זה של המלחמה (4.11.42), האדמו"ר מתחיל לאתגר התאמות מסורתיות בין הטוב האלוהי לבין הסבל הבלתי מוצדק. עם זאת, עיון פילולוגי בכתב היד מלמד שהקטע שציטט דיאמנט הוא למעשה הערת הגהה מאוחרת שהוסיף האדמו"ר מפיאסצנה, כנראה לקראת סוף 1942, ראו תיארוך של סוגי הערות שונים בכתב היד, רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 97-93. כך או כך, אני מסכים שהדרשה הזו היא אנטי-תיאודיציית.

86. ובהמשך הדרשה: 'שלקחה כל כך אל לבה מעשה העקדה'.

לו היה מדובר רק במוות מצער, מדוע היה עולה על דעתנו שזה חטא, 'שלכאורה חטאה'? לשונו הברורה של האדמו"ר מובילה למסקנה שלפי דעתו גם הרפיה מן החיים ונתינה לצער להשתלט זו סוג של 'מעשה'; 'לקיחה אל הלב' היא מעשה אקטיבי.⁸⁷ ואולם בסופו של דבר המעשה האקטיבי משהו של שרה לא נחשב לה כחטא משום 'שלטובת ישראל עשתה'.

דרשה זו פתחה בשאלה מה מלמדנו הייתור המקראי 'שני חיי שרה'. על שאלה זו עונה האדמו"ר ששרה הרי הייתה אמורה לחיות יותר ממאה עשרים ושבע שנים, אלא שה'מעשה' שלה קיצר את חייה. הפסוק 'שני חיי שרה' מתייחס ל'שנותיה שלאחר הקכ"ז' ולא לאלה שלפני. כלומר ראש הפסוק 'ויהיו חיי שרה' מתייחס לשנות חייה הקונקרטיות, ואילו סוף הפסוק 'שני חיי שרה' מתייחס לשנים שהייתה אמורה לחיות אך לא חיה אותן בפועל. עצם העמדתן של השנים הללו לעומת השנים הללו באותו הפסוק יוצרת היקש ביניהן: 'כלן שוות לטובה'. השוואת מעמדן הערכי של השנים הללו מעניקה לגיטימציה לשנותיה שאבדו וממילא לגיטימציה לעצם המעשה שקיצר את שנותיה. נכון, במידה מסוימת היא המיתה את עצמה ואולם היא עשתה זו עבור עם ישראל.

תקדים לפרשנות זו הרואה במותה של שרה סוג של 'התאבדות' מופיע בפרשנות לתורה של רבי יעקב בן אשר, בעל הטורים, מראשית המאה הארבע עשרה.⁸⁸ בפסוק השני בפרשת חיי שרה המתאר את מותה של שרה, נאמר: 'וַתָּמָת שָׂרָה בְּקָרִית אֲרֻבַּע הוּא חֶבְרוֹן בְּאֶרֶץ כְּנָעַן, וַיָּבֹא אַבְרָהָם לִסְפֹּד לְשָׂרָה וּלְבָנָתָה' (בראשית כג, ב). על פי המסורה האות כ' במילה 'ולבנתה' נכתבת ב'אות זעירא', היינו בגופן קטן. רבי יעקב בן אשר דרש שהגופן הזעיר הזה מרמז שאברהם בכה רק מעט מזעיר על שרה וכן מיעט להספידה. הוא מביא שני הסברים למיעוט הבכי והמספד. בהסברו השני טען שהמעטה זו באה משום שאין מספידים ואין בוכים על מי שאיבד עצמו לדעת: 'ולבכתה' - כ"ף קטנה, שלא בכה אלא מעט לפי שזקנה היתה. אי נמי שהיתה כמו גורמת מיתתה [...] והמאבד עצמו לדעת אין מספידין אותו'.⁸⁹

87. ראו Diamond, Raging Hasidic Sermons, p. 60.

88. ואולם ראו שכבר במדרש תנחומא כב, ו, מופיע החשש ששרה 'תהרוג את עצמה' כאשר תגלה שיצחק נלקח ממנה: 'אמר אברהם: מה אעשה? אם אגלה לשרה, נשים דעתן קלה עליהן בדבר קטן, כל שכן בדבר גדול כזה. ואם לא אגלה לה ואגנבנו ממנה בעת שלא תראה אותו, תהרג את עצמה'.

89. בעל הטורים על התורה, ירושלים תשנ"ו, עמ' נד. ההדגשה לא במקור.

תקדים נוסף מופיע אצל זקנו של האדמו"ר, רבי ישראל הופשטיין, המגיד מקוז'ניץ. אמנם המגיד מקוז'ניץ פירש באופן אחר לחלוטין את סיפורה של שרה, אך עם זאת יש בו מרכיב דומה, שבו מותה של שרה מתפרש במובן האקטיבי, שבו עשתה מעשה: 'מסרה נפשה באהבה ובטהרה להיפרד מעולם הזה'. המיקוד של המגיד מקוז'ניץ אינו ייסורים או מועקה ובטח ובטח שלא כמעשה מחאה כלפי שמיא. מותה היה מתוך אקסטזה דתית שהרי הצדיקים והצדקניות 'כל רצונם וחיותם לעשות רצון קונם ומוסרים נפשם ומאודם ויוצאי חלציהם בעבור כבודו יתברך שמו'. לפי המגיד מקוז'ניץ, שרה כספה למות על קידוש ה' וכששמעה שיצחק מת על ייחוד ה' רצתה 'להדבק עם בנה בקדושת היחוד' ולכן 'מסרה נפשה' 'להיפרד מעולם הזה':

'ותמת שרה בקרית ארבע'. איתא שבישר השטן את שרה שנעקד יצחק בנה וכמעט שנשחט ופרחה נשמתה. וצריך הענין ביאור, הלא הצדיקים כל רצונם וחיותם לעשות רצון קונם ומוסרים נפשם ומאודם ויוצאי חלציהם בעבור כבודו יתברך שמו, ואיך יתכן לומר על שרה אמנו הצדקת אשר היה אברהם אבינו טפל לה בנביאות שכששמעה מעקידת יצחק פרחה נשמתה מחרדה ובהלה כדרך פשוטי בני אדם אשר כל חיותם לגדל זרע ולהרבות הון ובפירוד הבנים או הממון כמעט ימותו? אמנם לא כן שרה אמנו חלילה לה, רק נוכל לומר, כי בשמעה מעשה העקידה שעוקד אברהם את יצחק בנה לעולה לה' והבינה בקדושתה שנעשה על ידי זה יחוד גדול וקדוש, והמקום ההוא היה רחוק ממנה ללכת שמה להתדבק עם אב ובנו בקדושת היחוד, לכן על כל פנים מרחוק מסרה נפשה באהבה ובטהרה להיפרד מעולם הזה בעת רצון ושעה קדושה כזאת, והקב"ה הסכים על ידה ויצאה נפשה בקדושה בשעה זאת. וזה נרמז ותמת שרה בקרית ארבע, רומז מקום הקריה שמתה היה על פי ארבע שהם ד' אותיות אדנ"י שבהם כוונת מסירת נפשות וקבלת עול מלכות שמים.⁹⁰

נמצאנו למדים שיש כבר פרשנויות שרואות במותה של שרה מעין 'מעשה' אקטיבי, כל אחת והסברה. ממילא חידושו של האדמו"ר מפאסצנה אינו בפרשנות תגובתה של שרה כאקט אקטיבי, אלא בתוכנו של אקט זה, שמתפרש לדידו כמחאה דתית. שרה מתה על מנת 'להראות לד' איך אי אפשר לישראל לסבול יסורים יותר מדי'. שרה היא דמות שאינה מכניעה את עצמה לאלוהים, אלא להפך, היא עומדת ומוחה למען עם ישראל.

90. עבודת ישראל, בני ברק תשכ"ה, ז ע"ב. אני מבקש להודות לרב ד"ר צבי לשם שהסב את תשומת ליבי לשני המקורות הללו.

למחאה ולוויכוח תיאולוגי עם אלוהים יש שורשים עמוקים במסורת היהודית.⁹¹ אברהם, משה, ירמיהו, איוב ודמויות מקראיות אחרות, עמדו מול אלוהים והצהירו הצהרות קיצוניות של מחאה. אברהם אמר 'חַלְלָה לָךְ מַעֲשֶׂת כְּדָבָר הַזֶּה [...] הַשֹּׁפֵט כָּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט' (בראשית יח, כה), משה אמר 'לָמָּה הִרְעַתָּה לְעַם הַזֶּה' (שמות ה, כב) ו'מַחֲנִי גַּא מִסַּפְרְךָ אֲשֶׁר כָּתַבְתָּ' (שם לב, לב), ירמיהו אמר 'מִדּוּעַ דֶּרֶךְ יִשְׁעִים צִלְחָה' (ירמיהו יב, א) וכדומה. הרב יונתן זקס טען כי האמונה המקראית היא 'חיווי מהפכני'.⁹² מאפיין זה מופיע שוב בתקופת חז"ל בדמויות כדוגמת רבי חנינא בן דוסא וחוני המעגל.⁹³ דמויות מסוימות בתנועת החסידות הבעש"טית אימצו מאפיינים מקראיים וחז"ליים אלה ומחו כנגד האל כאשר חשו שהוא אינו מיטיב עם עמו ישראל, כדוגמת רבי לוי יצחק מברדיצ'ב שכונה 'סנגורם של ישראל' או 'מליץ יושר'.⁹⁴ משה רבנו ריתק את דמינו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב והיווה השראה מעוררת לחזון המנהיגות הרוחנית שלו.⁹⁵

הגו בעצמכם, אברהם, משה ועוד דמויות מופת, ששימשו במשך הדורות מקור השראה למנהיגות רוחנית של 'מחאה מתוך אמונה' – כולם היו גברים. ככל הידוע לי, אף פרשן מקראי מימי הביניים או העת החדשה, או דרשנים ומגידים למיניהם – לא העניקו לשרה את התפקיד הזה. דומני שהאדמו"ר מפיאסצנה הוא הראשון שמציג את מנהיגותה של שרה כמחאה דתית-רוחנית

91. ראו מבחר מאמרים על מחאה כלפי שמיא ביהדות: Anson Laytner, *Arguing With God: A Jewish Tradition*, Northvale, NJ 1990; David R. Blumenthal, *Facing the Abusing God: A Theology of Protest*, Louisville and Westminster 1993; Dov Weiss, *Pious Irreverence: Confronting God in Rabbinic Judaism*, Philadelphia 2017. ליישום גישה תיאולוגית זו בתקופת השואה ראו: Steven T. Katz et al. (eds.), *Wrestling with God: Jewish Theological Responses during and after the Holocaust*, New York 2007. למושג 'מחאה מתוך אמונה' בהקשר הספציפי של האדמו"ר מפיאסצנה ראו: Polen, *Holy Fire*, pp. 94-105.

92. ראו: יונתן זקס, *לרפא עולם שבור: החיים כקריאה לאחריות*, ירושלים תש"ע, עמ' 21-38.
93. ראו משנה, תענית ג, ח: 'מעשה שאמרו לו לחוני המעגל, התפלל שירדו גשמים. [...] מה עשה, עג עוגה ועמד בתוכה, ואמר לפניו, ריבונו של עולם [...] נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן, עד שתרחם על בניך'. ראו: אפרים אלימלך אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, עמ' 104, 397, 510-511. לגבי ר' חנינא בן דוסא ראו שם, עמ' 450-451.

94. Or N. Rose, 'Protest or Discernment?: Divine Limitation and Mystical Activism in the "Qedushat Levi"', Ariel Evan Mayse and Arthur Green (eds.), *Be-Ron Yahad; Studies in Jewish Thought and Theology in Honor of Nehemia Polen*, Boston 2019, pp. 155-176.

95. אורינסתר רוז, 'משה וההנהגה החסידית בהגותו של רבי לוי יצחק מברדיטשב', צבי מרק ורועי הורן (עורכים), רבי לוי יצחק מברדיצ'ב: היסטוריה, הגות, ספרות וניגון, ראשון לציון תשע"ז, עמ' 184-202.

ומעניק לה מעמד נכבד של מליץ יושר, כאשר מטרת מותה היא 'להמליץ טוב בעדנו [...] להראות לד' איך אי אפשר לישראל לסבול יסורים יותר מדי'. לאדמו"ר מפאסצנה הייתה גישה חיובית לפעילות דתית של נשים, כולל לימוד תורה וקיום 'מצוות עשה שהזמן גרמן', כפי שהראה פולן.⁹⁶ זאת יחד עם העובדה, שראינו לעיל, שהוא גדל בחוגים חסידיים יוצאי דופן, שבהם נשים היו יותר פעילות ותפקידן הדתי היה מורגש ומוערך יותר (כולל אלה של אימו, סבתו ואשתו) מאשר בקהילות מסורתיות אחרות (כולל רוב החצרות החסידיות) – יכולים לשמש רקע לפרשנותו הייחודית, המקורית והקיצונית למותה של שרה. ואולם ישנה תוספת הערה לגוף הדרשה שהיא הרבה יותר מפורשת (ואפילו מהפכנית) ממה שראינו במילותיו הקודמות. האדמו"ר הוסיף כמה משפטים בהערת שוליים, בין סעיפים 3 ל-5 (על פי החלוקה שלי לעיל) שהוטמעו בדרשה במהדורת **אש קודש** המודפסת, מבלי לציין שזו הייתה תוספת מאוחרת,⁹⁷ ובכך נוספה לדרשה שורה תמוהה ולכאורה מיותרת:

[4] ואפילו מי שבחמלת ד' נשאר חי גם אחר יסוריו מכל מקום חלקי כוחו ומוחו ורוחו נשברו ונאבדו ממנו, 'ומה לי קטליה כלו ומה לי קטליה פלגא' האדמו"ר מצטט אמרה תלמודית (בבלי, חולין לה ע"ב) שגורסת שאין הבדל בין חצי מוות למוות שלם. אודות מי הוא מדבר? ומדוע הוסיף פסקה זו? דומני שעל פי הנסיבות ההיסטוריות-אישיות ניתן לקבוע בוודאות שהרבי לא מדבר כי אם על עצמו. מי זה שנשאר חי בחמלת ה'? מי זה שאיבד את כל משפחתו ונשאר חי, אם לא הוא. ועל אותו החי, היינו על עצמו, הוא מביא את הגמרא 'מה לי קטליה כלו ומה לי קטליה פלגא' כלומר הוא חי אך למעשה הוא מת, הוא החי-המת. הוא כבר איבד את הכול, הוא הפסיד את הכול.⁹⁸

96. Polen, *Miriam's Dance*, pp. 7-8. פולן מצביע על העובדה המרתקת שהאדמו"ר מפאסצנה ראה את פעולותיהן ההתנדבותיות של נשים באור חיובי והעניק במשנתו ל'מי שאינו מצווה ועושה', היינו לנשים, דרגה רוחנית יותר גבוהה מאשר ל'מי שמצווה ועושה', היינו לגברים, וזאת בניגוד למחשבת חז"ל הגורסת 'גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה' (בבלי, קידושין לא ע"א).

97. ראו תמונת הכתב היד אצל רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"ב, עמ' 44. בכתב היד ישנם כמה סוגים של הערות שוליים. ההערות המאוחרות יותר נרשמו בשוליים העליונים/ התחתונים של גיליון הדף והן מסומנות בגוף הטקסט באמצעות אותיות מרובעות (אשוריות) מודגשות בקו תחתון. במקום אחר תיארתי הערות אלו לשנת 1942 וחלקן אף לאחר 'האקציה הגדולה', ראו רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 50-53, 70-72. לפיכך הרשיתי לעצמי לציין שזו תפיסת ההנהגה שלו בתקופת הגטו, על אף שדרשה זו קודמת להקמת הגטו.

98. פולן סבור כי האדמו"ר מתאר בדרשה זו את מות אימו, הרבנית חנה ברכה, שמתה

לא בכדי האדמו"ר הוסיף דברים אלה. יש בהקבלה שהבאנו לעיל בין חיי האדמו"ר לחיי שרה דיסוננס אחד. אמנם שניהם הקריבו את בנם יחידם על המזבח,⁹⁹ אך עם זאת ההקבלה בינו לשרה אינה שלמה שהרי שרה מתה והוא - חי. לפיכך הוסיף ואמר שגם הוא 'שבחמלת ד' נשאר חי' הוא למעשה מת. 'חלקי כוחו ומוחו ורוחו נשברו ונאבדו ממנו' ואדם שבור וחצוי כמוהו הוא למעשה מת, 'מה לי קטליה כלו ומה לי קטליה פלגא'. וכאן אנו מגיעים לשיא ההקבלה. שרה מתה כאקט של מחאה על מנת 'להראות לה'. ואולם לא עבור עצמה היא עשתה זו אלא 'לטובת ישראל עשתה'. כן גם האדמו"ר. רצוני לטעון שהאדמו"ר ראה את דמותו בדמותה של שרה. שרה שלכאורה שכלה את בנה, שימשה לו דמות של מנהיגות דתית-רוחנית בעת של סבל וייסורים. מעתה הוא, זה שנשאר חי ומתייסר, דומה למת, ותפקידו כמו של שרה, לזעוק כלפי שמיא שיש ייסורים קשים ו'מלוחים' מדי. הוא, האדמו"ר שהתייסר עוד מראשית המלחמה יותר מאשר שאר היהודים, עומד כמו שרה וזועק - די! מעתה הנהגתו הדתית-רוחנית היא הנהגה של זעקה, של מחאה כלפי שמיא, על מנת לשנות את הגזירה.

לאחר מותו של בנו, אלימלך בן-ציון, העיד חסיד כי האדמו"ר אמר 'איך האב שוין די מלחמה פֿאַרשפּילט! השם יתברך זאָל העלפֿן אז דער כלל ישראל זאָל די מלחמה געווינען' - אני כבר נוצחתי במלחמה, ה' יעזור שְׁעַם ישראל ינצח במלחמה זו.¹⁰⁰ אכן האדמו"ר מצא משמעות רוחנית לייסורים האישיים שלו. האדמו"ר כבר נוצח, אין לו המשך, הוא כבר מת כמו שרה, ובדומה לשרה - הוא מת עבור עם ישראל. הוא עובר את ייסוריו כדי לזעוק כלפי שמיא, בדומה לשרה שאי אפשר לישראל לסבול ייסורים יותר מדי' ומסיים את הדרשה בזעקה: 'לכן ירחם ד' עלינו ועל כל ישראל וישיענו במהרה ברוחניות וגופנית בחסדים נגלים'.

ב־20 באוקטובר 1939. מותה משמש מחאה דתית, שנועדה לשים קץ לסבל היהודי. (Polen, Holy Fire, p. 97) עם זאת, סבורני שאדמו"ר אינו מתייחס כאן לאימו, כי אם לעצמו, ל'מי שבחמלת ד' נשאר חי', אך שבור ורצוף 'חלקי כוחו ומוחו ורוחו נשברו ונאבדו', וממילא כמת נחשב. בנוסף, הערה זו היא תוספת מאוחרת, כאמור לעיל, וממילא לא נכתבה סמוך למיתת אימו.

99. כלומר האדמו"ר איבד את בנו ושרה חשבה שאיבדה.

100. אהרן סורסקי, 'מתולדות האדמו"ר הקדוש', נספח לאש קודש, ירושלים תש"ך.

סיכום

בסוכות תש"א, נשא האדמו"ר דברים וטען שמות הבן, ולמעשה מות כל אחד מישראל, הוא סוג של המשך האקט של 'עקידת יצחק' שמעולם לא מוצָה ומומש באופן מלא. מיתתם והירצחם של בני ישראל ע"י צוררים היא תשלום עקידת יצחק:

אבל צ"ל [צריך להבין] למה זה רק לעתיד יאמר יצחק להקב"ה 'הא קריבת נפשי קדמך',¹⁰¹ ולמה לא אמר כן בחורבן בית המקדש ולא בכל צרות ישראל שיכפר להם הקב"ה משום דקריבת נפשי? אבל כל מעשה אבות סימן לבנים והתחלה לעבודת ישראל היתה, ובכל עבודותינו אומרים 'אלוקי אברהם אלוקי יצחק וכו'', לכן גם העקדה לא נסיון ליצחק לבד היתה רק התחלה לעבודה של מסירת נפש לד' ולישראל. וכיון שנסיונו של אברהם ויצחק היה רצון ומחשבה שלא נשלמו בפועל לגמרי, כי אמר לו המלאך 'אל תשלח ידך אל הנער וכו'',¹⁰² לכן כל מעשה ישראל הנהרגים על ידי עכו"ם שהוא להיפך מעשה בלא מחשבה, תשלום עקדת יצחק היא. ששם היתה ההתחלה מחשבה ורצון, וכאן הסיום והפעולה, היינו שהעקדה וכל הנהרגים מבני [מבני ישראל] אח"כ [אחר כך], מעשה אחת היא.¹⁰³

אמנם דרשה זו מדברת על כל ישראל, אך אי אפשר להתעלם מכך שהיא ניתנה בסוכות תש"א, בדיוק בתאריך מותו של בנו, אלימלך בן-ציון, שנה קודם לכן.¹⁰⁴ עובדה זו מצוינת על ידי האדמו"ר עצמו בכותרת בראש הדרשה 'בהיאָרציִט הראשונה של בני הרב החסיד והקדוש זצ"ל', דבר נדיר בקרב דרשות אלה הנטולות בדרך כלל כותרות. יוצא אפוא כי מותו של בנו הוא סוג של עקידת יצחק, ובכך, כפי שציינו, האדמו"ר דומה לשרה. אך גם בזה אין די. האדמו"ר אינו רק דומה לשרה אלא זהה לה. בדרשת חקת תש"ב כתב האדמו"ר שמות הבן הוא מות האב: 'כיון שכל הקיום העולם אשר בעולם הזה, לאבותיהם [...] הוא על ידי הבנים [...] וכשחם וחלילה מכלים אותם אז גם קיום אבותיהם נגדע'.¹⁰⁵ האדמו"ר, החייהמת, רואה את תפקידו בדומה לשרה, כמי שמוחה כלפי האלוהים וזועק 'די' עבור עם ישראל.

דרשתו של האדמו"ר מפיאסצנה פתחה בשאלה מה אנו לומדים מן החזרה המקראית 'שני חיי שרה'. תשובתו הייתה שמותה של שרה היה אקט של מחאה

101. בבלי, שבת פט ע"ב.

102. בראשית כב, יב.

103. רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 162-161.

104. אני מודה לידידי שלום (מתן) שלום שהאיר עיני בתובנה מבריקה זו.

105. רייזר, דרשות משנות הזעם, ח"א, עמ' 303.

דתית ושהחזרה בפסוק באה להעניק לגיטימציה למחאה זו. תשובה זו לא הייתה בעיני האדמו"ר תשובה 'אינטלקטואלית' גרידא, שבאה לתרץ איזה קושי ב'פשט', אלא זו תשובה שהוא מצא בה משמעות לחייו ולפעולותיו כמנהיג דתי ורוחני בגטו ורשה. באופן יוצא דופן האדמו"ר בחר לקבל על עצמו מודל מנהיגות-רוחני של 'מחאה מתוך אמונה'. את ההשראה לדרך פעולה זו הוא שאב מדמות נשית - שרה, ולא מדמות גברית. לא זו אף זו, הוא בחר באופן מודע ל'היכנס לנעליה של שרה', ובנה דרשה שלב על גבי שלב שבסופה הוא העמיד את עצמו בדמותה של שרה.

את המחאה הרוחנית שלו הוא לא עשה רק באמצעות נשיאת דרשה בעל פה לפני שומעי לקחו, אלא גם בכתב. במובן זה דרשה זו עצמה מורכבת ממה שמאפיין פולן כ'פרשנות אקטיביסטית', שעצם 'הביטוי שלה אמור להוביל לתוצאה'.¹⁰⁶ כלומר כתיבת הדרשה היא עצמה פעולה אקטיבית-תיאורגית בניסיון לשנות או 'למתק' את הגזירה. אינני מכיר אף אדמו"ר חסידי או כל דמות רבנית בהיסטוריה היהודית, שבחרה לראות את עצמה ולהציג את עצמה בדמותה של שרה. רבים בחרו את דמותם של אברהם, משה, ירמיהו, יונה, איוב וכדומה, אך לא 'שרה אמנו'. בהיכנסו של האדמו"ר מפיאסצנה לדמותה של שרה הוא הפך להיות מליץ יושר עבור ישראל; הוא הפך להיות 'שרה רבנו'.

Nehemia Polen 'Hasidic Derashah as Illuminated Exegesis', Michael Zank and Ingrid Anderson (eds.), *The Value of the Particular: Lessons from Judaism and the Modern Jewish Experience: Festschrift for Steven T. Katz on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Leiden 2015, p. 56